

*Миомир Дашић**

ДОПРИНОС АКАДЕМИКА БРАНИСЛАВА ЂУРЂЕВА ИСТОРИОГРАФИЈИ О ЦРНОЈ ГОРИ

У Новом Саду је 26. фебруара 1993. године умро академик Бранислав Ђурђевић, редовни члан ондашње Војвођанске академије наука и уметности (сахрањен је 1. марта у родним Сремским Карловцима). Академик Б. Ђурђевић је био и један од првих чланова Црногорске академије наука и уметности (био је члан Матичарске комисије за оснивање Друштва за науку и уметност Црне Горе и његов члан од 1973. године).

Како је у питању научник историчар који је дао значајан допринос критичком утемељењу и унапређењу историјске науке у Црној Гори, овим текстом желимо да у најопштијим цртама учинимо осврт на његов животни пут и стваралаштво. Чинимо то с дужним пијететом према пријатељу, учитељу и колеги жовијалне природе, а изнад свега према научнику великог угледа.

Академик Бранислав Ђурђевић је отишао из живота у вјечност као један од последњих „романтичарских омладинаца“ некадашње „старе Војводине“ - како је то својевремено истицао за своју генерацију књижевник Вељко Петровић. Ђурђевић је био нешто млађи од В. Петровића и његове „романтичарске“ генерације, али јој је припадао као омладинац. Историјска наука је остала без угледног научника, а друштво без једног стаменог грађанина и поборника борбе за очување Југославије, чије је стварање доживио као велики и историјски чин још као десетогодишњи дјечак, заједно са својим вршњацима и омладином банатског села Перлеза. Те динамичне историјске 1918. године био је свједок побуне не само српске омладине него и српског

* Проф. др Миомир Дашић, члан ЦАНУ, Подгорица

грађанства готово у цјелини против омраженог режима туђинске Аустро-Угарске. Сlike из тог времена и одушевљење акцијама омладине, захваћене ујединитељском идејом, толико су биле импресивне да их се он сјећао читавог живота. Он је стварање нове југословенске државе доживио с увјерењем да је остварено трајно ослобођење српског и осталих југословенских народа од вишевијековне туђинске владавине и угњетавања. Омладина, као дио друштва ондашње српске Војводине, очекивала је да ће јој жеље и наде, а то је очекивао и готово читав српски народ, бити испуњене у новој државној заједници. Али то одушевљење и наде нијесу налазиле потврду у реалном политичком и друштвеном животу југословенске државе. Млади Ђурђев је то запазио још као сремскокарловачки гимназијалац, што га је определијелило за бунт против режима Краљевине СХС - Југославије.

Бранислав Ђурђев је, чини се, још од ране младости био немирна и осебујна природа. То потврђују подаци из његове богате животне и радне биографије. Још као гимназијалац, умјесто удобнијег животног пута који је био у изгледу сину угледног православног свештеника - проте, изабрао је трновитију стазу противљења и бунта устаљеном поретку ствари, поретку који му се чинио друштвено устајалим и зрелим за промјене. Тражио је, као и многи из његове генерације и генерација иза његове, промјену друштвених односа и изградњу система социјалне правде, прије свега онаквог система какав су тражили југословенски комунисти, по угледу на бољшевички поредак совјетске државе, изњедрене из Октобарске револуције 1917. године, због чега је трпио многе животне непријатности у Краљевини Југославији. Није се он мирио ни касније са бирократском лагодношћу и догматизмом друштва, када је његова Комунистичка партија Југославије побједила и бирократским методама учвршћивала установе своје власти. Због тога је и „његова власт” у њему гледала „побуњеника”; најблаже речено опозиционара и контроверзну личност, иако му је признавала заслуге за оснивање и развој научних, високошколских и других културних институција, као и резултате у историографији.

Академик Ђурђев је отишао из живота разочаран и скрхан сломом идеала и из своје младости и из својег зрелог доба, дубоко ожалостићен распадом Југославије и ратним несрећама које су задесиле њене народе, у првом реду српски народ, који је дао највиши улог у стварање југословенске државе. Све страхоте суровог националистичког грађанског и међувјерског сукоба доживио је и лично са својом породицом у Сарајеву, које је толико волио да му се по трећи пут, у поодмаклом животном добу, вратио из Новог Сада. Остаје да се само претпоставља и замисли: шта је све он - човјек, вјерски и национално толерантан, велики хуманиста, борац за равноправност и једнакоправност људи и народа - доживљавао у Сарајеву, у тим тешким данима, гдје је провео пола стољећа живота и рада, а које је морао да

најзад напусти спасавајући породицу и себе, под унакрсном ватром завађених муслимана и Срба, муслимана и Хрвата, Хрвата и Срба, дакле свих против свих. Може ли за човјека поготово научника прожетог хуманизмом, идејом демократије, југословенства, етичности и другим врлинама, бити веће трагике од оне да свој плодносни стваралачки и животни пут заврши као избјеглица из своје земље.

Размишљања о томе: шта је све преживио Бранислав Ђурђев у свом немирном, сложеном и стално трагичком животу за тајнама прошлости али и визијама будућности, неминовно постављају и питање: Да ли је он отишао са овога свијета у вјечност као срећан или несрећан човјек? У том размишљању поставља се и ново питање: Да ли уопште има етичног интелектуалца који може бити срећан и расположен под овим нашим тмурним поднебљем на крају овог суровог стољећа, које се - заслугом разних бјелосвјетских силеција, кормилара појединих сила и њихових сателита - завршава тешким људским страдањима. Али питање срећног или несрећног краја човјека дио је једног општег филозофског питања, на које није могуће једноставно одговорити. Споменули смо ово питање због тога што су околности биле трагичне, сурове и људски врло тужне у којима се нашао академик Ђурђев на крају свог осам и по деценија динамичног, понекад и повремено и драматичног живота, испуњеног изванредном радном енергијом, научничким стваралаштвом не само у историјској науци. Ипак, дозвољавамо себи да кажемо да је академик Ђурђев отишао из живота и као срећан човјек, будући да је оставио иза себе достојно потомство и завидне резултате у науци и култури уопште. Али напустио је он свијет живих и као несрећан човјек, и као Србин и Југословен, због слома идеје којој је био од младости привржен, што је био совједок катастрофалног краја државе чије је стварање памтио и оцјењивао као епохални историјски чин.

I

Бранислав Ђурђев се родио у угледној свештеничкој породици 4. августа 1908. године у Сремским Карловцима, духовном центру војвођанских Срба. Основну школу је учио и завршио у Перлезу, у Банату, гдје му је отац као прота службовао. У Перлезу је провео и своју младост. Гимназију је учио (од првог до завршетка петог разреда) у родним Карловцима, гдје се на падинама Фрушке горе надањивао романтичарским идејама Бранка Радичевића и многих других pjesника и писаца Српске Војводине, проглашене у револуционарној 1848. години. Посљедња три разреда гимназије учио је у Врбасу, гдје је положио велику матуру 1928. године. Историјске науке и оријенталну филологију студирао је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на којему је дипломирао 1934. године. У току студија припадао је комунистичком покрету (члан КПЈ постао је 1929). Због дјеловања у комунистичком покрету затваран је и извођен пред Суд за заштиту државе, али је ослобођен оптужбе.

Прве три године после дипломирања био је без службе због политичке дјелатности. Све до 1937. године живио је у родитељској кући у Перлезу, бавећи се риболовом као професионалном дјелатношћу (алас). Његовим залагањем у Перлезу је тада основана Рибарска задруга, у којој је радио као алас с осталим члановима. Упоредо се почео бавити и научним радом.

Први научни рад је штампао 1934. године, дакле исте године када је завршио факултетске студије историје и оријенталне филологије. Војску је служио у пјешадијском батаљону (по казни) у Невесињу. Члан Историјског друштва у Новом Саду постао је 1936. године. У јесен 1937. године добио је запосљење у својој струци као професор у приватној гимназији у Београду.

Бранислав Ђурђев је на конкурс у владе Турске добио стипендију за послиједипломске студије у Цариграду, децембра 1937. године. Годину дана је студирао на Цариградском Литерарном факултету (Edebiyat fakültesi). Упоредо са студијама оријенталне филологије, под менторством проф. др Исмаила Хаки Узунчаршлиа, отпочео је да истражује и турска документа за историју српског народа. Радио је у Архиву Председништва владе (Basvekalet arsivi), одређивши се за тему „Црна Гора под турском влашћу”. Већ онда је први открио два дефтера за Црногорски санџак из времена Скендер-бега Црнојевића. Студијски рад у Цариграду, међутим, морао је да прекине у децембру 1938. године, јер му је влада у Анкари, на предлог Стојадиновићеве владе, ускратила стипендију. По повратку из Цариграда опет је краће вријеме провео у Перлезу, без запосљења.

Стално запосљење добио је априла 1939. године као кустос приправник у Земаљском музеју у Сарајеву. У Земаљском музеју је радио на пословима „Турског архива”, марљиво сређујући архивску и рукописну грађу на принципима модерне архивистике. На тој дужности га је затекао априлски рат 1941. године. Ратне године је провео у заробљеничком логору у Њемачкој (Stalag XV, Sandbostel), од априла 1941. до августа 1945. године. У заробљеништву се активно бавио антифашистичком дјелатношћу - предводио је антифашистичко вијеће у логору.

Послије ослобођења земље, Б. Ђурђев је кратко вријеме провео у Перлезу, у Војводини, а затим је постављен за директора новооснованог Музеја у Зрењанину, са које дужности је обављао и разне друге друштвене послове у овом центру Баната. Априла 1946. године рјешењем Савезне владе, а по његовој сагласности, постављен је на предратну дужност у Земаљском музеју у Сарајеву. Све до 1950. године руководио је „Турским архивом” у звању научног сарадника Земаљског музеја у Сарајеву. Марта 1950. године изабран је у звање ванредног професора и продекана новооснованог Филозофског факултета у Сарајеву. Исте године предложио је оснивање Оријенталног института у Сарајеву, што је влада НР Босне и Херцеговине прихватила. Био је и први директор Оријенталног института, коју је дужност обављао све до 1964. године.

Б. Ђурђевић је, већ као запажен научник, одбранио докторат пред испитном комисијом Српске академије наука и уметности 1952. године. Наслов дисертације је гласио: *Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку*, а објављена је под насловом *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку. Прилог једном нерешеном питању из наше прошлости* (Издавач „Свјетлост”, Сарајево, 1953). За редовног професора на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву изабран је 1957. године. Наставу из предмета *Методологија историјске науке* односно *Увод у историјску науку*, и *Историје југословенских народа у новом вијеку* (тзв. „турски период”) изводио је на истом факултету све до 1973. године, када је пензионисан. У том периоду, односно 1964. и 1965. године, Бранислав Ђурђевић је био и декан Филозофског факултета у Сарајеву. И после пензионисања на овом факултету је предавао *Увод у историјску науку* све до 1979. године, када се преселио у Нови Сад.

Ваља истаћи да је од огромног значаја била научна и организаторска дјелатност Б. Ђурђевића као директора Оријенталног института у Сарајеву. Он је заслужан за прикупљање и сређивање архивске грађе турске провенијенције за историју српског народа, па и историју осталих југословенских народа. У више наврата, од 1952. до 1955. године, радио је у Цариградском архиву, истражујући турске изворе за нашу историју. У научноистраживачки рад у Цариградском архиву упутио је многе наше историчаре и оријенталисте. Тако је 1952. године предводио екипу стручњака која је проучавала грађу у том Архиву. Његова је заслуга што је у раздобљу када је руководио Оријенталним институтом прикупљена огромна збирка „микрофилмоване турске архивске и рукописне грађе из страних архива и рукописних збирки која се чува у Оријенталном институту” у Сарајеву. Он је покретач годишњака Оријенталног института, који је излазио под именом *Прилози за оријенталну филозофију и историју југословенских народа под турском владавином* (касније под називом *Prilozi za orijentalnu filologiju*).

Б. Ђурђевић је утемељивач и публикације - збирке извора - *Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia*, у којој су систематски и по плану објављивани турски писани споменици за историју југословенских народа. Документа публикована у овој збирци потицала су највише из Цариградског архива, али и из архива у Бечу, Паризу, Москви. Овај неуморни и радознали истраживач извора знатну научну активност посвећивао је и прикупљању турске писане документације која се чува ван Турске, а нарочито је пажњу усмјеравао на проучавање турских рукописа у Националној библиотеци у Паризу. У циљу проучавања турског војно-феудалног система боравио је и у муслиманским научним центрима у Средњој Азији (бившег СССР-а), о чему свједоче и његове објављене путописне биљешке.

Бранислав Ђурђевић је дао огроман и организациони и научни допринос историјској науци Друге Југославије (бивше ФНРЈ, односно

СФРЈ). Био је члан шире и уже редакције (са Јорјом Тадићем и Богом Графенауером) друге књиге волуминозне *Историје Народа Југославије* (Загреб 1959, Љубљана 1959, Београд 1960). У том научном дјелу написао је 12 поглавља. Заједно са Ј. Тадићем и Б. Графенуером написао је и *Предговор, Увод* и закључну главу под насловом *Сазревање услова за почетак националних покрета и ослободилачке борбе југословенских народа*.

Б. Ђурђевић је био сарадник и у више енциклопедијских издања. Запажена је његова плодна сарадња у новом, другом издању *Енциклопедије Ислама* (Encyclopedie of Islam, Enciclopedia de l'Islam), која излази на енглеском и француском језику у Лајдену. Његови прилози у овој едицији се истичу како по обиму тако и по научној вриједности, а нарочито чланак о Босни и Херцеговини. Сарађивао је и у публикацији *Восточние источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы* (штампана у Москви). У првој књизи те публикације објавио је (на руском језику) расправу (1964) о првом сачуваном турском катастарском дефтеру за Сремски санџак. Сарађивао је и у *Enciklopediji Jugoslavije* (првом и другом издању Leksikografskog zavoda, Zagreb) и *Vojnoj enciklopediji* (изд. Редакција Војне енциклопедије Београд).

Академик Ђурђевић је 1954. године био један од утемељивача Савеза историјских друштава Југославије (касније Савеза историчара Југославије), биран у више његових управних одбора. Од покретања органа Савеза историчара Југославије - *Jugoslovenskog istorijskog časopisa* (1962) до 1965. године био је директор тог научног гласила. Он је један од оснивача и историјског друштва Босне и Херцеговине, чији је био предсједник од 1954. до 1956. године. Више година био је члан редакције *Годишњака* Друштва историчара Босне и Херцеговине. Све до 1989. био је члан Југословенског националног комитета за историјске науке, органа Савеза историчара за сарадњу са Међународном асоцијацијом историчара.

Ђурђевић је био један од оних научних посленика у историографији који је увијек уносно „немир” међу историчаре својим научним погледима, нарочито о методолошко-теоријским проблемима историјске науке. Испољавао је само њему својствену динамичност, критичност према застарјелим схватањима у историографији, велику радозналост страшног истраживача историјских тајни: одликовао се неуморним стваралаштвом и оригиналним резултатима на свим пољима којих се дотицао. Са великим занимањем су слушани његови реферати, корелативи и полемичке интервенције на свим међународним конгресима историјске науке, почевши од Конгреса у Риму (1955) па до Конгреса у Штутгарту (1985). Запажена су његова иступања против стаљинистичког схватања историје, односно критике „постмарксистичке историографије”, како је говорио и писао. Нарочито је имао успјеха у одбацавању стаљинистичке концепције (читај постмарксистичке) периодизације опште историје, која је дуже времена

доминирала и у југословенској историографији. Учествовао је са рефератима на интенационалним конгресима и другим научним скуповима и оријенталиста - филолога. Увијек је било запажено и његово иступање на међународним конгресима балканолога. Био је активан учесник на седам конгреса историчара Југославије, као и на многим другим научним скуповима у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, дјелујући често и у њиховој припреми, али и са носећим рефератима. Научни скупови на којима је Ђурђев учествовао нијесу могли протећи без научног дијалога. Радо се одазивао са рефератима и саопштењима и на скупове који су третирали проблеме марксистичке теорије и актуелне политиколошке теме.

Б. Ђурђев је био један од првих редовних чланова Научног друштва Босне и Херцеговине (1952) до прерастања Друштва у Академију наука и умјетности БиХ (1966), а у времену од 1955. до 1959. године и предсједник Научног друштва БиХ. Од оснивања Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине био је њен редовни члан и први потпредсједник (1966-1967). Предсједник Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине био је од 1968. до 1971. године.

Од оснивања Војвођанске академије наука и уметности, Б. Ђурђев је један од првих редовних чланова, од пресељења у Нови Сад (1979) и члан њеног Предсједништва.

Б. Ђурђев је био члан и *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, *Slovenske akademije znanosti in umetnosti* и Македонске академије на науките и уметностите.

Као што смо већ на почетку истакли, Б. Ђурђев је био члан Матичарске комисије за избор првих чланова Друштва за науку и умјетност Црне Горе (1971), која је, на основу Закона о Друштву за науку и умјетност Црне Горе, на својој VI сједници, одржаној 5. и 6. марта 1973. године на Цетињу, изабрала и њега за члана Друштва за науку и умјетност Црне Горе (међу 25 редовних чланова). Прерастањем Научног друштва у Црногорску академију наука и умјетности (1976) Ђурђев је преведен за дописног члана ове Академије.

За научни рад и друштвени ангажман Б. Ђурђев је добио више признања: Награду Владе ФНРЈ (1949), Двадесетседмојулску награду СР Босне и Херцеговине (1960), Награду ЗАВНО БиХ-а за књигу *Улога цркве у старијој историји српског народа* (1975) и Награду АВНОЈ-а (1977). Одликован је са неколико високих одликовања (Орденом рада II реда, Орденом Републике са сребрним венцем, Орденом заслуга за народ са златном звездом и Орденом Републике са златним венцем).*

* За писање овог биографског поглавља највише смо користили податке из књиге Бранислава Ђурђева: *Загонетке цивилизације у старијој историји човјечанства*, издање Војвођанске академије наука и уметности, Нови Сад, 1981, 101.

II

Из Ђурђевљеве биографије уочљиво је да је наука надвладала младог комунистичког револуционара, што је било веома корисно за историографију. За науку се определио као млад историчар још 1934. године радом *Прва година ратовања Мехмеда Соколовића у Банату и прва опсада Темишвара 1552. године*.¹ У чланку *Јаловост званичних друштвених наука* наговестио је свој будући научнички позив мишљу: „Наука није нешто изван живота, што само треба да задовољи нашу радозналост, поготово кад се о историји ради”². И заиста, он се тога реда држао више од пола вијека, колико су трајали његово плодно научно стваралаштво и општекултурни друштвени ангажман.

У јавни живот Ђурђев је ушао веома бурно још као гимназијалац, због чега је морао да мијења гимназије и градове, а затим и као студент историје прихватајући комунистичке идеје, због чега је тамновао у београдској „Главњачи”, опробао се и као „професионални алас на Тиси у Перлезу”. За његове „субверзивне идеје” сазнала је и Турска влада, будући да је 1938. године био њен стипендиста, па му је, на захтјев краљевске југословенске владе, послије годину дана боравка у Цариграду укинула стипендију. Био је и необичан војник - кадровски рок је служио по казни у Невесињу, под строгом официрском присмотром.

Но, за све то вријеме бунта и непријатности које је доживљавао, Б. Ђурђев није престајао да се занима струком и трага за историјском истином, улазећи у тајне минулих догађаја и појава. Деценије великих и разноврсних прегнућа испуњене су његовим радом на пољу архивистике, музеологије, и других области културе, на пољу високошколског образовања, историографије, оријенталистике, па и политичке теорије. Мало је који научник у читавом послијератном времену био тако ревностан у организацији културних, научних и високошколских установа, почев од Зрењанина и Сарајева до Новог Сада и Подгорице. Увијек је у послове улазио озбиљно, научно и стручно одговорно, завршавајући савјесно тачно и на вријеме задатке. Са сериозним рефератима и саопштењима, претежно са тематиком мање освијетљеном, иступао је, као што је већ речено, на многим међународним конгресима и научним скуповима, а још много чешће у земљи; иступао на округлим столовима, држао јавна предавања, организовао семинаре за наставнике историје у БиХ, иступао на научним савјетовањима и другим јавним трибинама. Његов је интелектуални и стручни допринос велики и у изради разних наставних планова, програма, научних пројеката, у извођењу универзитетске наставе и извршавању других наставничких обавеза, у уређивачким и редакторским пословима, у менторским савјетима и упутствима магистрантима и докторантима и још много чему другом од значаја за науку и културу.

¹ Гласник Историјског друштва Нови Сад VII, 1-3 (1934), 64-79.

² Наш живот II, бр. 7 (Нови Сад 1937), 274-274.

Пратио је немирни дух Ђурђева и актуелна политичка збивања у земљи и спољњем свијету, често учествујући у раду разних политичких савјетовања, марксистичких расправа на округлим столовима и другим скуповима политичког карактера. И у тој врсти активности он је настојао да сачува дигнитет научника, иако је то понекад било тешко остварити. И на политичким скуповима он је износио своја гледања на проблеме, често и мимо „политичке линије”, мимо званичне идеологије, показујући да и у сфери политике и идеологије постоје и друге тачке ослонца осим оних званичних. И у расправама о актуелним политичким темама, као и у оним научним и стручним, испољавао је упорност у одбрани својих ставова, полемисао са политичарима и разним „марксистичким теоретичарима”, остајући често усамљен, али и непомирљив са конзервативним гледањима. О тој врсти његовог интелектуалног дјеловања такође је остало доста свједочанства у разним часописима (данас неким већ и угашеним) и другим периодичним публикацијама.

Иза академика Ђурђева остало је богато научно и општекултурно наслеђе. Његово дјело је по обиму веома замашно, тематски разноврсно, а по научној вриједности на цијени не само у југословенској историографији. Написао је преко три стотине разноврсних историографских радова (књига, студија, расправа, чланака, прилога, рецензија, биљешки, полемичких и других текстова).

III

Веома значајно подручје научног рада академика Ђурђева у историји југословенске историографије чине многобројни радови - студије, чланци, расправе и други прилози - из области теорије историјске науке и историјске методологије.** Мање-више у свим тим текстовима пробијао је непознате путеве сазнања из теорије и методологије своје струке - научног подручја које је било доста занемарено у југословенској историографији. Тај дио његовог интелектуалног стваралаштва остаће трајан биљег у историји наше историографије. Студије, расправе и полемике о методологији рада на откривању, сређивању и публиковању историјских извора (прије свега турских за историју југословенских народа), о периодизацији опште историје, о најопштијим законима развитка друштва, о питању јединства теорије и научног метода, о односу еволуционизма и историцизма у историји, о покретачким снагама у историји, о њиховим главним носиоцима и ограничавајућим факторима, о улози сталежа, класа и револуција у историји, о улози природе и друштва у процесима историјског развоја, о везама, прожимањима и међусобним условљавањима култура и цивилизација у историји, о ступњевима развитка

** Радови из области теорије и методологије историјске науке, с обзиром на то да је циљ овог текста да се у њему прикаже допринос Ђурђева историографији о Црној Гори, биће само у најопштијим цртама назначени.

историографије и њеног прерастања у историјску науку, о структурализму и „кризи историје”, о мјесту ранијих цивилизација и савремене цивилизације у историји човјечанства, о односу интелигенције и радничке класе, о значају историје у нашем савременом друштву -само су нека од битнијих теоријских и методолошких тема и питања која је Б. Ђурђев током више деценија постављао, давао на њих одговоре, рјешавао.

Смјело је улазио у научно расправљање и неких других теоријских питања, као, на примјер, оних из области филозофије историје, па и оних „чисто” филозофских, као што су: метафизичка збрка око метафизике и излазак из те збрке и „утопије”, историјски материјализам изворног марксизма и постмарксистичке филозофије историје, формална логика и дијалектика... Те расправе су биле подстицајне за размишљање не само историчарима него и другим научницима друштвених наука блиских историји, отварале су полемике о односима историјске и других друштвених наука, указивале на неопходност улажења у сложени комплекс теорије историјске науке.

У тим својим проучавањима теоријске проблематике историјске науке и методологије, Ђурђев је аргументовано бранио своја научна сазнања и увјерења. Међу првим нашим историографима је отпочео борбу против тзв. „постмаркстичке” (или стаљинистичке), односно схематске социолошке позитивистичке историографије, захтијевајући повратак Марксовој „природноисторијској” концепцији схватања историјског развоја друштва.^{***}

Уопште узето, он је деценијама био радо слушан и читан историчар. Његов антидогматски однос према схематизованој концепцији периодизације историје преузете из совјетске стаљинистичке историографије и апологистички примјењиване у нашој, а и у неким другим историографијама, као и у настави историје, покретао је низ размишљања о правцима и могућностима другачијег схватања историје и стварао услове за другачију интелектуалну климу, нешто демократичнију него што је била до шездесетих година у нас.

^{***} Потписник ових редова се сјећа с каквим је жаром и полемичким тоном Ђурђев износио своја гледања на Другом конгресу историчара Југославије 1958. године о периодизацији опште историје, што је било супротно тадашњој владајућој концепцији совјетске периодизације, и како је занимљиво (истина, понекад и доста нејасно за шири стручни аудиторијум) излагао теоријске основне периодизације опште историје. Иако се усмено није течно изражавао, за разлику од писаног стила излагања, увијек га је било занимљиво слушати, јер је знао да, уз помоћ своје поштапалице: „Је л те, помозите ми казати”, чињеницама и опсервацијама придобије слушаоце и да истовремено открије главну идеју и тачке ослонца својој основној мисли. Нама, онда младим историчарима, који смо радознало пратили историографске резултате и примјењивали их у наставном процесу и у својим првим научним радовима, веома је импоновало динамично полемично иступање овог сарајевског универзитетског професора, који је на готово сваком научном и другом стручном скупу саопштавао и упорно бранио своје истраживачке резултате, било да су се они односили на општа теоријска питања и методологију било да су се тичали проблема историјско-етничког развоја југословенских народа или, пак, конкретних историографских тема.

У ово наше вријеме, када су у Европи, посебно Источној, настали велики ломови сломом реалсоцијалистичких режима и посебно распадом федеративних држава - СФРЈ, СССР-а и ЧССР-а - може „изгледати узалудна и непотребна борба” коју је Б. Ђурђев водио у историографији против догматизма у постмарксистичком схватању историје, а за афирмацију историјског материјализма изворног марксизма. Али оставимо времену и будућим истраживачима историје наше науке да суде о тачности или нетачности тога привида. Ипак, чини се, може се рећи да гријеше многи људи науке, дакле не само знатан број савремених историчара, када, данас, у овој ери великих друштвених ломова и турбулентних историјских промјена, све што је стварано у посљедњих педесет година доводе у питање, обезвређујући вриједности и научне резултате остварене примјеном „марксистичке методологије”.

Јер, и поред велике кризе марксистичке методологије, готово да нема сериозног метода и правца у свјетској историографији који се, макар и овлаш, не додирује с утицајем историјског материјализма, односно Марксовог „природноисторијског” схватања историје. Примјетно је то штавише и код оних историчара који су водили жустре полемике са „марксистичким историчарима”. А међу полемичарима који су одбацивали „постмарксистичко” схватање историје Бранислав Ђурђев је заузимао једно од најистакнутијих мјеста. Научна продукција и теоријска размишљања Ђурђева свједоче да је он у нас, у југословенској научној историографији, представљао читаво раздобље препознатљиво - како би то рекао академик Чедо Попов - и по историографском троуглу: традиционални позитивизам - догматски марксизам и изворна (отворена) Марксова методологија.

Већ је у претходним редовима овог текста речено да је Ђурђев написао и објавио многобројне радове из области методологије, па и теорије историјске науке. Овдје наводимо само неке, рекли бисмо, најрепрезентативније: *Периодизација отите историје, Теоријске основе периодизације у историји и периодизација* (1958); *Друштво и економска формација, О односу, филозофије и историје* (1960); *Есеј о историјским изворима* (1962), *Ступњеви развитка историографије у историјску науку* (1963), *Проблеми југословенске историјске науке* (1964), *Историцизам и еволуционизам у историји; Сталежи, класе и револуције у историји* (1965); *Историја и развитак друштва* (1966) *Синтеза као метод у историји* (1967); збирка студија и расправа *Развитак човјечанства и друштво* (1980), академска бесједа у Војвођанској академији наука и уметности, *Загонетке цивилизације у старијој историји човјечанства* (1981), и збирка радова на њемачком језику *Zur neumarxistischen geschichtsauffassung* (1988). Основна нит која се провлачи у свим овим и још многим другим текстовима Б. Ђурђева јесте приказ и анализа изворне марксистичке филозофије историје и доказивање предности примјене изворног Марксовог метода као историографског метода. Због упорности доказивања предности овог метода, односно примјене изворног Марксовог метода у историографији, и Ђурђеву се

приговарало да ствара схематске конструкције у тумачењу појединих појава и догађаја. Разумије се, он је на такве оцјене општро реаговао, истичући да Марксов изворни метод није, и не може бити, схематска конструкција, будући да је отворен за нове идеје и методе.

IV

Бранислав Ђурђевић је дао велики научни допринос историографији о Црној Гори својим радовима о тзв. „турском добу”, односно о периоду турске владавине у Црној Гори од краја XV до краја XV вијека, радовима утемељеним на турској архивској грађи. Он је свој научни рад и започео истраживањима и проучавањима два дефтера за Црногорски санџак из времена Скендер-бега Црнојевића, које прије њега нико није био открио у Цариградском архиву. Прву вијест о постојању два дефтера Црногорског санџака из времена Скендер-бега Црнојевића објавио је још у предратним цетњињским Записима.³ Ријеч је о дефтерима из 1521. године и 1523. године, чије је оригинале открио још 1938. године. Ово откриће дочекано је у стручној и широј културној јавности као сензација, с обзиром на чињеницу да је у нашој историографији било спорно питање да ли је Стара Црна Гора икада била под турском влашћу, иако су историчари између два свјетска рата све више били склони мишљењима Илариона Руварца и Јована Томића, који су у својим расправама доказивали да је и стара Црна Гора у XVI и XVII, па чак и у XVIII вијеку била под турском влашћу.⁴

Та нова архивска открића у Цариграду определијелила су младог Ђурђевића за обраду теме „Црна Гора под турском влашћу”, којом ће се бавити мање-више до краја свог активног научног стваралаштва.

Први Ђурђевић радови о Црној Гори, као и рад о влашким старјешинама под турском управом,⁵ наговијестили су будућег турколога од научног респекта. Али априлски рат 1941. године прекинуо је започети рад на даљем истраживању теме о турској власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку. Ђурђевић се тој теми систематски посветио тек послје Другог свјетског рата. Будући да је више година стајао на челу новооснованог Оријенталног института у Сарајеву и покренуо његов орган *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom*, имао је погодност да приступи и објављивању својих исписа из поменутог два дефтера о Црној Гори и

³ Б. Ђурђевић, *Два дефтера црногорског санџака из времена Скендер-бега Црнојевића*, Записи, год. XIII, књ. XIV, св. 1 (1940), 26-29; *Филурије у Црној Гори у времену Скендер-бега Црнојевића*, Записи, год. XIII, књ. XIV, св. 6 (децембар 1940), 332-327; *Казне и глобе у Црној Гори Скендер-бега Црнојевића*, Записи, год. XIV, књ. XV (1941), 93-96.

⁴ И. Руварац, *Монтенегрина-Прилози историје Црне Горе*, Земун 1899 2; Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас САН, LVIII/1990, LX/1901; LXII/1901; *Исти, Политички односи Црне Горе према Турској 1528-1684. године*, Глас LXVIII (1904. и други његови радови).

⁵ В. Ђурђевић, *Нешто о влашким старјешинама*, GZM NDH u BiH LII/1940, *Historija i etnografija* 1 (1941), 49-67.

да истовремено започне писање расправе, „која би узела у претрес каква је била турска власт у Црној Гори”. Сам Ђурђевић ће о том свом раду написати, између осталог, и ово. „Полазио сам од мојих дотадашњих истраживања ових дефтера и од проучавања литературе, од мога запажања из ње да је Црна Гора у XVI и XVIII веку била под турском влашћу, али да је у XVII веку, сигурно, имала широку аутономију. Ови дефтери су показали да се основа за каснији развитак широке аутономије Црне Горе успоставила за време владавине санцак-бега Скендера Црнојевића оглашавањем Црне Горе облашћу у којој су били слободни сељаци - филурџије, у којој су укинута тимари и дажбине које су давали обични сељаци раја на земљи која је подвргнута спахији или каквом другом ‘господару земље’ (sahibi erz)”.⁶ То је била основа тезе коју је Ђурђевић пријавио као докторску дисертацију у Српској академији наука.

Упоредо са радом на докторској дисертацији Б. Ђурђевић је у *Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju* (1950-1953) објављивао материјале из поменути два дефтера о Црној Гори из првих деценија XVI вијека под насловом *Defteri za crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića*.⁷

У 1951. години (сепембра и октобра) Ђурђевићу се последице 11 година указала могућност да поново истражује у Цариградском архиву, са чврстим планом да прикупља и издаје турску грађу не само о Црној Гори. Тада је сачинио биљешке о Црној Гори још из два дефтера (Тапу дефтери Нр. 367, писан између 1529. и 1536. године и Нр 449, као и дефтера за Дукађински санцак из 1570. године).⁸ Закључцима из тог материјала, каже, допунио је усмено своју докторску дисертацију, коју је, под насловом: *Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, одбранио 1952. године пред комисијом у Српској академији наука и уметности. Дисертација је следеће године штампана под насловом нешто измијењеним: *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку. Прилог једном нерешеном питању из наше прошлости*.⁹

Тема и наслов Ђурђевићевог докторског рада сами по себи говоре о његовој заокупљености турским добом црногорске прошлости. Ни једна докторска дисертација из историје Црне Горе није била у стручним круговима и широј културној јавности дочекана с толико радозналости, научних похвала, али и великог оспоравања. Прилично је било жустрог полемисања о Ђурђевићевом тезису да је Црна Гора у XVI и XVII вијеку била под турском врховном влашћу. Појава његове књиге изазвала је

⁶ В. Ђурђевић, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, (Prva sveska, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. IX/1, ODN knj. 2/1, Sarajevo, 1968, 6.

⁷ Prilozi za orijentalnu filologiju I (ПОФ), Сарајево, 1950, 7-22; II/1951 (1952), 39-56; III-IV/1952-53 (1953), 349-402.

⁸ В. Ђурђевић, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića* (прва свеска), 7

⁹ Б. Ђурђевић, *Турска власт у Црној Гори у XVII и XVIII веку. Прилог једном нерешеном питању из наше прошлости*, Сарајево 1953, 136.

бројне критичке рецензије из пера познатих историчара, мада је било и оних који су се стручној и широј јавности тек представљали у тој критици. Међу првима су се опширним рецензијама на Ђурђевљево књигу огласили, оспоравајући његову основну тезу: Глиша Елезовић, Јагош Јовановић, Бранислав Недељковић. Приказ подршке ауторовој тези написао је Б. Сучевић, а оспоравања без навођења извора и Вукашин Радоњић¹⁰ и други.

Ђурђев је ту критику, која је његову књигу, како сам каже, „дочекала на нож“, у настојању да дисквалификује и омаловажи његова методолошка начела и закључак, аргументовано, подацима из турских извора али и уз помоћ докумената наше и млетачке провенијенције, као и историографских резултата до којих су знатно раније дошли Иларион Руварац, Јован Томић, па и неки други историчари - побијао указујући на повампирење романтичарског гледања на прошлост Црне Горе. Одговарао је својим критичарима у више наврата, доказујући да нијесу на терену научне критике, јер извори свједоче, упркос незадовољству „родољубивих историчара“ и публике, да је постојала турска власт над Црнојевића Црном Гором.¹¹ Из те полемике настале су Ђурђевљеве нове, допунске студије и расправе, у којима је учвршћивао своју тезу о султановом суверенитету над Старом Црном Гором. Ђурђев је наставио новим изазовима, прије свега публикујући турску изворну грађу, али и пишући нове расправе.

Та обимна полемика, у коју се укључио и Глигор Станојевић, историчар од научног гласа, одличан познавалац извора млетачке провенијенције, па и целокупне прошлости Старе Црне Горе од краја XV до краја XVIII вијека, мада у дјеловима врло оштра у ријечима спорења, гледајући је са ове дистанце, представља, рекли бисмо, једно сјајно раздобље наше критичке историографије. Она је несумњиво извор сазнања како се с муком пробијала критичка историографска мисао у историографији о Црној Гори и како је било тешко и ризикантно изазивати незадовољство „родољубиве“ публике, од чега поједини црногорски историчари и данас зазиру.

Полемичке расправе између Ђурђевог и његових опонената, његове тезе и оригинални научни закључак између осталог свједоче, доказују

¹⁰ Рецензије: Гл. Елезовић, Историјски записи, VII, X 1/1954, 256-282, Ј. Јовановић, ИЗ, VII, X, 2/1959, 509-547, Б. Сучевић, Хисторијски зборник XVIII, 1-4/1955, 217-219, Вукашин Радоњић, Историјски преглед 2/1959, 141-142.

¹¹ Видјети: Б. Ђурђев, Одговор Гл. Елезовићу на приказ књиге: *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, ИЗ VII, X, 1/1954), стр. 256-282, Реч-две о турској власти у Црној Гори у XVI и XVII веку. Поводом написа Вукашина Радоњића, Историјски (Хисторијски) преглед V, 1/1959), стр. 53-59, О неким проблемима историје Црне Горе у XVI и XVII веку (Осврт на критику мојих радова), ИЗ XII; XVI, 3-4/1959), стр. 193-218, Одговор на радове: Гл. Станојевића, ИЗ историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку, ИЗ XII, XV, 2/1959), 325-417; Б. Петковић, Прилог питању турске власти над Црном Гором у XVII веку, ИЗ XII; XV, 2/1959), 419-465; Б. Недељковић, Статус Црне Горе у XVI и XVII веку, ИЗ XII; XV 2/1959), 509-547.

и дуго сазријевање научне мисли у историографији о Црној Гори, историографији која је тек послјије Другог свјетског рата достигла ступањ разријешења каузалности (узрочности) историјског развоја, односно ступањ потпуне научности. Радови Ђурђева су, упркос критици са којом су примани, допринијели расвјетљавању неријешених проблема из прошлости Црне Горе и одбацавању извјесних романтичарских традиционалних схватања о „ненатруњеној” историји Црне Горе.

Већ сама чињеница да је Б. Ђурђев тезом и именом своје докторске дисертације узбудио „духове” оних историчара и осталих интелектуалних посленика, људи од пера који су се чврсто држали традиционалног схватања да турске власти никада није било у Старој Црној Гори, а што се сматрало „родољубљем”, довољно јасно говори да је он учинио најрадикалнији заокрет и заорао једну од најдубљих бразди у критичку историографију о Црној Гори.^{****}

Опомена докторске комисије имала је утицаја да Б. Ђурђев штампа своју докторску дисертацију (1953) под нешто „мекшим” насловом него што ју је одбранио, јер је додао у наслову: „Прилог једном нерешеном питању из наше прошлости.”

У међувремену је извршио с екипом стручњака Оријенталног института у Сарајеву нова истраживања турске грађе у Цариградском архиву, снимивши цијеловито дефтере који се односе на Црну Гору; и то:

1) *Tapu defteri Nr 26 m, defter za Skadarski sandžak iz 1485, године*; с тим рукописом је био увезан и посебан попис нахија Хоти, Кучи, Пипери и Клименти из 1497. године, у том рукопису - каже Б. Ђурђев - „постоји податак о првом турском попису Црне Горе”;

2) *Tapu defteri Nr 106 - дефтер из 1521. године*, попис главарине (цизје) прикупљене од Црне Горе;

3) *Tapu defteri Nr 122 - катастарски дефтер за Црногорски санџак из 1523. године*;

4) *Tapu defteri Nr 367 - дефтер који садржи попис муката у Румелији (настао између 1529 и 1536) у ком се налази и попис Црне Горе од листа 170-179*;

**** Аутор ових редова се сјеча како је у неубичајено динамичној и полемичној атмосфери протекло и сам чин одбране Ђурђевој докторској дисертацији 1952. године у САН (пратили смо тај испит и нас неколико студената из Црне Горе). Памтимо и констатацију испитне комисије да ће Ђурђев, без обзира на то што је енергично бранио и одбранио своју тезу, тек наићи на оспоравање, па ће имати обавезу да са још више аргумената доказује постојање турске власти у Старој Црној Гори у прва два стољећа турске владавине. Комисија је изразила сумњу да се његова теза можда неће одржати, што је био јединствен случај у пракси докторских комисија, иако му се даје докторат. Тако је Ђурђев стекао академску докторску титулу под сјенком да ће његови резултати бити оспорени.

5) *Tari defteri Nr 499 - дефтер Дукађинског санџака из 1570. године који садржи попис Црне Горе с канунатом за Црну Гору*.¹²

Б. Ђурђев је у Цариграду дошао у посјед (снимио је), поред дефтера за Скадарски санџак из 1485. године у којем је имао података о брдским племенима, Кучима и Пиперима (у чијем су саставу пописана и насеља - села из којих ће се развити племена Братоножићи и Васојевићи) и додјела која се односе на брдска племена из дефтера за Скадарски санџак из 1570. године. Том грађом он је даље аргументовано доказивао своју тезу о турској власти над Црном Гором у некадашњим границама господара Црнојевића, као и рјешавање проблема постанка наших племена.¹³ Тада је микрофилмовао и дефтер за Херцеговачки санџак из 1477. године, који у попису „влаха“ (сточара), уписаном посебно од осталог дефтерског пописа“, садржи податке и о неким сјеверним брдским племенима која су онда припадала Херцеговини.¹⁴ У том дефтеру у попису Оногоста постоји и податак о помену Црне Горе Ивана Црнојевића. То је први спомен Црне Горе у турским катастарским дефтерима. Ту грађу Б. Ђурђев је касније публикувао у *Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju*, или ју је искористио за писање појединих прилога за историју Црне Горе.

Из обимне библиографије радова Б. Ђурђевог уочљиво је да је он неуморно радио, самостално и у сарадњи с екипама оријенталиста, на публикувању турских дефтера, прије свега оних који се односе на Црну Гору, али и оних о другим нашим областима. Такође је придавао важност објављивању и друге турске грађе: кануна и канун-нама за разне наше крајева у времену од друге половине XV до XVIII вијека: за Црну Гору, Херцеговину, Смедерево, Крушевац, Срем... Публиковање изворне турске грађе сматрао је битним елементом научног рада у историографији. О значају рада на прикупљању и публикувању турских извора, и не само турских, писао је методолошке расправе које имају трајан значај. Наглашавао је да „треба прве дефтере који се односе на једну земљу, нарочито ако су из XV и првих деценија XVI вијека, издати у потпуности“. Под тај његов научни критеријум спадали су и дефтери о Црној Гори из времена Скендер-бега Црнојевића, које је прво објављивао у дјеловима у *Prilozima za orijentalnu filozofiju* (1950-1952), а затим и као посебна издања АНУБиХ, у двије свеске.¹⁵ Цјеловити пописни дефтери о Црној Гори из 1521. и 1523. године, које је Ђурђев штампао са опширном студијом 1968. и у преводу 1973. године, представљају основу за рјешење проблема: каква је била турска власт у Црној Гори од конца XV до конца XVII вијека.

¹² В. Ђурдев, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, 7.

¹³ Исто; *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*. (Попис Хота, Куча, Пипера и Климената из 1497), Радови НД БиХ II, ОИФН I (1954), 165-220.

¹⁴ Б. Ђурђев, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, ИЗ, XII, XVII, 1/1969, 3-20.

¹⁵ В. Ђурдев, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića* (прва свеска); Б. Ђурђев (у сарадњи са Ламијом Хациосмановић), Друга свеска, Сарајево, 1973.

Бранислав Ђурђевић је дао значајне резултате не само у истраживању и публикавању турске грађе. Резултат његових истраживања у Цариградском архиву су и бројни други прилози, студије и књиге. Када је ријеч о проучавању прошлости Црне Горе, поред већ реченог, ваља споменути и неколико других његових радова од значаја за историографију ове земље. У раду под насловом *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена* саопштио је драгоцене податке о неким брдским племенима (Кучима, Пиперима и Бјелопавлићима) из дефтера за Скадарски санџак из 1485. године.¹⁶ У преводу и турском тексту (факсимилима) објавио је и коментарисао попис Хота, Куча, Пипера и Климената из 1497. године. Тај попис је пронашао (увезан) заједно с дефтером Скадарског санџака из 1485. године.¹⁷ Иако је тај рад, углавном, посвећен питању постанка брдских племена, у њему је објавио и докуменат који говори о првом турском пописивању Црне Горе.¹⁸ У овом раду Ђурђевић доказује да је „један од спахија који се у Црној Гори спомињу приликом првог пописа био кнез Алекса Божидаровић, војвода од Његуша, који се спомиње пре успостављања турске власти у повељи Ђурђа Црнојевића из 1489. године, а до доласка Скендер-бега Црнојевића у Санутовим дневницима на неколико места - као кнез и војвода од Његуша и важна личност у Црној Гори”. Божидаровић је - саопштава Ђурђевић - у дефтер из 1521. године уписан као муселем, док је у дефтер из 1523. године уписано само његово бивше имање на првог наследника” из чега је извукао закључак да је он у међувремену умро.¹⁹

Дакле, Ђурђевић је у раду *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена* рјешавао важно питање: ко су била два црногорска великаша уписана као спахије у први попис Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића. Он је још раније у својим првим радовима био на трагу да докаже да се податак о два домаћа великаша у дефтеру из 1523. године „односи на хришћане спахије, кнезове који имају титулу спахија”. Тако је у овом раду, иако је то учинио више узгредно, јер му је главна теза била расправљање питања постанка брдских и малисорских племена, на основу дефтерског пописа Скадарског санџака из 1485. године, и пописа Хота, Куча, Пипера и Климената из 1497. године, доказао да су два домаћа великаша били на почетку турске владавине у земљи Црнојевића хришћани са титулом спахије.

¹⁶ Тај рад је касније нешто допуњен, прештампан, такође у турском тексту и преводу, у Ђурђевићевјој књизи: *Постанак и развјатак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, Одабрани радови, (Издање Црногорске академије наука и умјетности), Титоград, 1984, 11-66.

¹⁷ Радови НД БиХ II, 166-179.

¹⁸ Исто, 180-182.

¹⁹ Исто, 213-214.

Неке дјелове из дефтера о Црној Гори из 1521. и 1523. године Б. Ђурђевић је објавио и детаљније коментарисао у текстовима под заједничким насловом *Ситни прилози из историје Црне Горе*.²⁰ За поимање карактера турске валести у Црној Гори важни су његови текстови из другог дијела „Ситних прилога“: *Канун-нама дефтера Скендер-бега Црнојевића* и *Колико је тимара било у Црној Гори на почетку турске владавине*. У првом чланку је „анализом текстова канун-наме из 1523. године реконструисао старију канун-наму дефтера који је Скендер-бег 'саставио', Скендер-бегова дефтера” - како га Ђурђевић назива. Исти поступак је примијенио и у чланку под насловом *Канун-нама Скендер-бегова дефтера и њена саопштења о првом попису Црне Горе*. У овом тексту Ђурђевић је извршио неке мање исправке, односно замјене у „одредби о кадијином тимару и у одредби о муселимима”, које је раније био изрекао а касније се увјерио да подлежу „вјероватним коректурама”.²¹

У другом чланку (из „Ситних прилога”) - *Колико је тимара било у Црној Гори на почетку турске владавине* - Ђурђевић је, како сам каже, „решио питање у вези са сведочанством канун-наме у дефтеру из 1423. године о увођењу харача, ушура, испенце и других дажбина као обавезе становништва” оновремене (нахијске) Црне Горе приликом првог њеног пописа. Анализом садржаја те исте канун-наме доказао је да су у Црној Гори тада уведена „само два домаћа главара као спахије” и да је један спахија - кадија добио једно село као тимар. Према томе, постојала су три тимара, али они нијесу „могли обухватити читаву Црну Гору”. Јер, „текст канун-наме из 1523. године показује” да су рајинске дажбине, које је у почетку турске владавине плаћало становништво Црнојевића земље, „уколико нису обухваћене са три споменута тимара, припадале скадарском санџак-бегу, који је вршио надзор над Црном Гором.”²²

Осим у Црнојевића земљи, турских спахија хришћана било је и у брдским и источнохерцеговачким племенима. Тако су у попис неких брдских и малисорских племена из 1497. године у Пиперима уведена „три домаћа спахије којима су пиперска насеља подијељена”: Ђурђевић је мишљења да су од њих двојица „сигурно, познате пиперске војводе Божидар Вукотин и Радул Никачев”, за које зна и народно предање.²³

Од значаја било је и Ђурђевићјево разјашњење улоге муселема у вријеме успостављања турске власти над Црном Гором, крајем XV вијека, за које каже да су очигледно затечени војводе, кнезови и друга домаћа „властела”. Муселеми се у улози домаћих главара у Црној Гори

²⁰ Б. Ђурђевић, *Ситни прилози из историје Црне Горе*, Годишњак ДИ БиХ VI/1954, 55-62; VII/1955, 17-36 и VIII/1956, 69-86.

²¹ В. Ругрев, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, 11.

²² Исто, 11-12, 3

²³ Б. Ђурђевић, *Постанак и развјетак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, 59-60; Јован Ердџановић, *Постанак племена Пипера*, 279-280.

помнију у турским изворима и у XVI вијеку: они уживају одређене повластице сличне онима које су у осталим српским областима имали кнезови. Основна обавеза муселема била је „да учествују у прикупљању харача”. За неке муселеме у другој половини XVI вијека, када су се јасније оцртале локалне заједнице и племена у нахијској Црној Гори, у дефтерима се нарочито наводи да кнезове који стоје на челу кнежина односно племена и млетачки документи називају скупним именом „contî”, што се у преводу у домаћим списима означава именом „кнезови”.²⁴

О прилогу *Колико је тимара било у Црној Гори на почетку турске владавине*, Ђурђев је касније писао да није у свему на задовољавајући начин успио да објасни изворни „текст о хаса-земљама у канун-нами из 1523. године”. Такође није успио да разријешити питање „зашто се у тексту спомиње тимар и спахија кад је реч о бившим земљама Црнојевића”, иако је и раније, као и у вријеме када је писао овај чланак, био дошао „до закључка да су Црнојевића земље баш зато уписане као хаса приликом првог пописа Црне Горе што су остале Стевану Црнојевићу”.²⁵ Успио је то тек када је у цјелини детаљно простудирао оба дефтера из времена Скендер-бега Црнојевића, а које је уз обимну студију публиковао у турском тексту и преводу (1968. и 1973). Иначе, једна од одлика Ђурђева као научника била је то што се није грчевито држао једном изречених судова, већ је, на основу нових извора, личних сазнања или прихватљивих резултата других, мијењао неке судове.

Б. Ђурђев је дефинитивно разријешити и питање када је Црна Гора, „Црнојевића земља”, подвргнута турској власти. На основу извора доказао је да се то десило 1496. године, а не 1499. како се тврдило у старијој нашој историографији, и како још увијек пишу поједини историчари који очигледно нијесу читали нове историографске радове - његове и других историчара. Наиме, Ђурађ Црнојевић, господар Црне Горе и султанов вазал, с бројном пратњом напустио је Цетиње и склонио се у Млетке у новембру 1496. године. То је морао да учини јер га је брат и дотадашњи савладар Стеван, у жељи да сам загосподари земљом Црном Гором, оптужио султану Бајазиту II да кује, заједно с Млечанима, завјеру против њега, па је султан наредио да Ђурађ дође у Цариград на поклоњење, што господару Црне Горе није слутило на добро. Због тога се Ђурађ одлучио да напусти Црну Гору, а Стеван Црнојевић га је наслиједио као вјерни султанов вазал. О томе да је Стеван постао господар „Црнојевића земље”; као изразити султанов човјек, чији положај није био исти као његовог брата Ђурђа Црнојевића, закључивало се из неких млетачких и наших извора и прије него што је Б. Ђурђев објелоданио свједочанство канун-наме у дефтеру из 1523. године, дакле прије него је постао познат податак о

²⁴ Б. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 128-130; *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića* (прва свеска), 37-38.

²⁵ *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića* (Прва свеска), 12

првом попису Црне Горе. Наиме, први је Јован Томић, на основу млетачких извора, писао да је, послије одласка војводе и господара Ђурђа Црнојевића из Црне Горе, главну улогу у политици према Млетачкој Републици имао скадарски санџак бег-Фируз, а не Стеван Црнојевић.²⁶ Ј. М. Санути свједочи да у то вријеме постоји и субаша Црне Горе.²⁷ Ј. Томић је -ослањајући се на изворе - био мишљења да је Стеван Црнојевић управљао земљом коју је наслиједио од брата, под султановом заштитом, све до почетка 1498. године и да је она тек тада подвргнута турској власти.²⁸

Б. Ђурђев је, међутим, на темељу турске грађе, утврдио да је Фируз-бег уклонио Стевана Црнојевића пред крај 1498. године и одузео му земље којима је владао у име султана. Али и прије уклањања Стевана и припајања Црне Горе Скадарском санџаку, из свједочанства канун-наме из дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића из 1523. године, види се „да је Црна Гора пописана одмах после бекства Ђурђа Црнојевића и то као посебна област”; закључује Ђурђев. То значи да су ову земљу Турци и заузели када је, како у одредби - пописа бивших Црнојевића добара стоји, Ђурађ „отишао на море”, а то значи у новембру 1496. године. Свједочанство из пописа Хота, Куча, Пипера и Климената од 1. реџепа 902 (по хиџри), односно 5. марта 1497. године, несумњиво потврђује да 1496. година означава крај самосталности Црнојевића Црне Горе. Јер из поменутог пописа се јасно види да су турски писари пописали „Црнојевића земљу” прије 5. марта 1497. године, дакле, одмах по бјекству Ђурђа Црнојевића.²⁹

Канун-нама у дефтеру из 1523. године јасно свједочи да је Турска успоставила своју власт над Црном Гором одмах послије бјекства Ђурђа Црнојевића у Венецију, јер је тада и пописана његова бивша држава и у њој биле уведене обичне рајинске дажбине, мада има разлога да вјерујемо да се то није десило и у изразито сточарским областима катунске Црне Горе. Канун-нама, „у сваком случају” - каже Ђурђев - „свједочи о томе да су у извесним деловима Црне Горе приликом првог пописа сељаци подвргнути не само султановој власти и плаћању харача него и 'господарима земље' (ashab-i erz), којима су морали давати дажбине карактеристичне за османске аграрне односе у оно време.”

Да је „Црнојевића земља” била подвргнута турској власти и прије него је под крај 1498. године скадарски санџак-бег Фируз по султановој заповијести уклонио Стевана Црнојевића и одузео му земљу, говори и чињеница да ни послије тога није из основе мијењан „нови ред у

²⁶ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LX, Београд, 1901, 105.

²⁷ М. Sanuti, *I Diarii II*, Venezia, 1879, 136.

²⁸ М. Sanuti, н. дјело 372: Гл. Станојевић, *Црна Гора и Црногорско приморје у вријеме млетачко-турског рата 1499-1502. године*, ИЗ, XVI, књ. XX, 1/1963, -34-35.

²⁹ В. Ђурђев, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, 25; *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, 166-172.

аграрним односима у Црној Гори”: Ђурђево наглашава да у архивским материјалима није наишао ни на какве „вести да је вршен нови попис до доласка Скендер-бега Црнојевића” 1513. године. Да Црна Гора заиста није пописивана до доласка Скендер-бега Црнојевића потврђује канун-нама у дефтеру из 1523. године. Наиме, Б. Ђурђево је тачно утврдио да је дефтер првог пописа (из 1497) „служио Скендер-бегу као ’стари дефтер’, кад је ’сачинио попис и саставио’ филурцијски дефтер за Црну Гору”: Текст канун-наме из 1523. године и уписи у дефтерима из 1521. и 1523. године свједоче да су добра Ђурђа Црнојевића и добра његове властеле, која је са њим одбјегла преко мора, „остала у истом статусу као кад су први пут пописивана”, дакле, задржала су правни статус хаса земље, све до доласка Скендер-бега Црнојевића.³⁰

Б. Ђурђево је прецизном анализом првих пописаних дефтера Црнојевића Црне Горе показао да је Црна Гора и „послије уклањања Стевана Црнојевића остала као вилајет у којем још увијек влада извесни степен двовлашћа”, а то значи да је имала статус посебне турске провинције. Такав закључак извлачи из докумената која свједоче да „је султан био вољан да врати Ђурђу Црнојевићу и земљу и добра”. Вођени су и преговори о томе да се врати из Венеције што је он и прихватио. Када се вратио у Цетиње, такође су настављени преговори између Ђурђа Црнојевића и овлашћених султанових представника. „Очигледно је, према ономе што ми знамо о тим преговорима - каже Ђурђево - да је Ђураћ хтео да дође на место свога брата Стевана, који је уклоњен, а такође је јасно да му је султан хтео дати оно што је држао Стеван” (подвлачење Ђурђево - М. Д.). Но, како Ђураћ Црнојевић није могао да испуни султанов услов да доведе у Црну Гору жену и дјецу (вјероватно је његова госпођа Млечанка одбила да се врати у Цетиње), а ријешен да се више не враћа у Венецију, прихватио је можда невољно да пређе у Анадолију, гдје је од султана добио „добро са сличним правима која би имао и у својој земљи”³¹. (Тамо је Ђураћ Црнојевић и окончао живот под околностима које нијесу познате.)

Шта је још утврдио Б. Ђурђево о положају Црне Горе од 1496. године до формирања посебног црногорског санџака 1513. године? Доказао је да је Црна Гора прије доласка Скендер-бега Црнојевића (1513) имала статус посебног вилајета, односно да је у њој постојало својеврсно двовлашће. Тако је од 1496. године до 1513. године, иако је земља Црна Гора, као вилајет Кара Даг, имала посебан статус, турску власт над њом „вршио скадарски санџак-бег и уживао приходе од ње”. То је, истина, закључује Б. Ђурђево, било привремено стање. Али и у том периоду народ у „Црнојевића земљи” се „није мирио с турском

³⁰ Исто, 23-29; *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, 30-32.

³¹ В. Ђурђево, *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића*, 26-27; 33-36.

влашћу”, па Ђурђев наводи „да је било покрета и буна народа”. Комешање у народу је нарочито запажено послјије уклањања Стевана Црнојевића, у вријеме турско-млетачког рата (1499-1503), па су из појединих крајева Црне Горе долазили захтјеви да се „Млечани ангажују у ослобођењу Црне Горе, односно да се заузму да се врати Ђурађ Црнојевић на власт у Црну Гору”. Тај отпор народа из планинских крајева Црне Горе, и поред чињенице да је било и прилично присталица турске власти у Црној Гори, имао је утицаја да скадарски санџак-бег Фируз, свакако, по наредби султана, поведе преговоре с Ђурђем Црнојевићем о условима његовог повратка у Црну Гору. Пошто је Ђурађ прихватио султанове услове, то је извјесно вријеме и престао отпор народа турској власти.³² Но, како Ђурађ Црнојевић није остао дуго у Црној Гори, јер није испунио и султанове услове као што смо већ рекли, није му ни враћена очинска земља, већ је спроведен у Анадолију, гдје је добио од султана спахилук.

Отпор турској власти у оновременој Црној Гори се наставио и касније, јер је положај народа с увођењем турске власти постао тежи. Једна доста запажена буна је избила у јуну 1513. године, јер су села у близини Котора одбила да плате харач. У угушивању те побуне учествовали су и околни санџак-бегови.³³

Промјена у положају становништва Црне Горе је настала 1513. године, када је за санџак-бега Црногорског санџака именован трећи син Ивана Црнојевића, потурчењак Станиша - Скендер-бег. Именовање Скендер-бега Црнојевића - каже Б. Ђурђев - било је очигледно у „вези с отпором народа у Црној Гори, нарочито с буном из 1513. године, која је била непосредан повод за покушај султанов да изађе у сусрет жељама народа”. Тако је вилајет Црна Гора, „дотада под надзором скадарског санџак-бега”, формиран као посебни санџак Црна Гора на челу са наслједником домаће династије у звању санџак-бега. Ђурђев наглашава да то није био једини компромис турске власти с отпором становништва оновремене Црне Горе. Тада је „положај народа из основа измењен”. Дошло је до укидања харача испенце и осталих карактеристичних дажбина за османске аграрне односе на спахијским земљама, укинута су тимари. Умјесто поменутих дажбина уведена је „филурија од сваке куће и баштине у износу од 55 акчи”.³⁴

Новоформираном санџаку, осим „Црнојевића земаља”, тада је придат и Грбаљ са статусом *царског хаса*, над којим је Скендер-бег само водио надзор и бригу. Црногорски санџак-бег је добио у свој

³² Б. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 31-35; *Два дефтера Црне Горе* 27 - О томе видјети и Гл. Станојевић, *Црна Гора и Црногорско приморје у вријеме млетачко-турског рата 1499-1502, године*, 39.

³³ Б. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 35; В. Нрабак, *Dubrovačke vesti o Skender-begu Crnojeviću i Crnoj Gori pod njegovom vlašću*, Anali Historijskog instituta JAZU i Dubrovniku VI-VIII/1959, 398.

³⁴ В. Ђурђев, *Два дефтера Црне Горе из времена Skender-bega Crnojevića*, 28.

хас приходе од добара која су раније припадала Црнојевићима, као и добара „оних који су отишли” са Ђурђем Црнојевићем „преко мора”, а „која су постала хаса” добра још приликом првог турског пописа. Скендер-бег је у својим писмима истицао да је „Султановом милошћу добио очинску земљу”. Њему је припадао и приход од манатира и приход од глоба и такси. Све је то и још много чега другог назначено у тексту канун-наме у дефтеру из 1523. године, који је Скендер-бег сачинио као „санџак-бег споменуте ливе” Црне Горе (Kara Dag).

Дефтери из 1521. и 1523. године представљају прве пописе Црне Горе послје њеног пописивања у вријеме Стевана Црнојевића. То свједоче подаци из канун-наме у дефтеру из 1523. године, чији је текст веома минуциозно анализирао Б. Ђурђев, доказавши да је Црногорски санџак уживао широку аутономију не само док је њиме управљао Скендер-бег (1513-1528), већ је ту аутономију стара Црна Гора задржала и касније.

Дакле, Б. Ђурђев је у својим радовима доказао: 1) да је турска власт над Црном Гором успостављена непосредно послје бјегства Ђурђа Црнојевића са Цетиња (са дијелом властеле) у новембру 1496. године; 2) да је у вријеме Стевана Црнојевића извршен први попис „Црнојевића земље” и да је становништво било обавезно на плаћање рајинских дажбина; 3) да су тада уписана и два спахије Црне Горе, и 53 муселема. Ти подаци јасно доказују постојање турске власти над Црном Гором (истана, с одређеним признањем аутономних права њеном становништву) и прије него што је султан вилајет Црну Гору, који је од краја 1498. године био под непосредним надзором скадарског санџакбега, огласио посебним санџаком 1513. године.

Б. Ђурђев је наставио да доказује своју тезу о постојању турске власти над Црном Гором у XVI и XVII вијеку, будући да су резултати његових истраживања најчешће наилазили на оспоравања - како сам каже „дочекани су на нож од неких критичара,” - удубљујући се у анализу текстова не само поменута два турска дефтера него и других турских пописа, дефтера, откривених накнадно у Цариградском архиву. Пошто је намјена овог текста ограничена, није нам могућно да се упуштамо у детаљнију анализу полемике која је вођена између Б. Ђурђевића и његових опонената, критичара тезе о постојању и карактеру турске власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку. Оно што овдје ваља истаћи јесте да те полемичке расправе, без сумње, представљају драгоцену свједочанство о томе како је крчила пут научна историографија Црне Горе од средине до осамдесетих година нашег столећа. У сваком случају, будући историчар историје црногорске историографије у тој полемици, за и против Ђурђевићеве тезе, моћи ће да сазна много и нових чињеница.

За критичко освјетљавање друштвено-економског статуса Црне Горе и њеног положаја у османском аграрно-правном систему од значаја је и појава Ђурђевићевог рада *Nasa zemlje Crnojevića u defterima*

из XVI века,³⁵ у коме је, анализом дефтера за Црну Гору из XVI вијека, утврдио која су добра Црнојевића била уписана као хаса земље. За употпуњавање историјске фреске о Старој Црној Гори у XVI вијеку значајно је споменути и Ђурђевљево чланке: *Нека црногорска гранична насеља на удару исламизације и Горичани у XVI вијеку - насеље у Црној Гори са карактеристичним поседима*.³⁶ У првом члану је расправљао проблем исламизације у Црној Гори у XVI вијеку, посебно у граничним насељима, а дао је и попис имена старјешина кућа и посједника баштина у Понарима, а у другом је обрадио постанак једног читлука у посједу хришћанина на основу података из дефтера из XVI вијека, као и саопштио имена домаћина и посједника баштина у насељу Горичани из дефтера из времена Скендер-бега Црнојевића.

Знатну архивску грађу о Црној Гори у XVI и XVII вијеку Ђурђев је сакупљао и објављивао и касније. У збирци *Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia*, у првој књизи, објавио је законске споменике - канун-наме за санцаке територије Босне и Херцеговине и данашње Црне Горе.³⁷ Законски споменици који се односе на оновремену Црну Гору и брдска насеља су: 1) Одредба о неким брдским и малисорским племенима из 1497. године (TD 26 м), 2) Црногорске канун-наме из дефтера 1523. године, 3) Канун-нама за Црну Гору из дефтера из 1529-1536. године (TD 367), и 4) Канун-нама за Црну Гору из дукађинског дефтера из 1570. године (TD 499). У истој збирци објављене су и двије канун-наме за Скадарски санцак, једна из 1529-1536 године (TD 367) и једна из 1570. године (TD 500), које се знатним дијелом односе и на неке територије данашње Црне Горе. Предговор овом значајном дјелу грађе написао је Б. Ђурђев.³⁸

Од значаја је за историографију Црне Горе и приказ зборника *Monumenta Turcica I* поменутих канун-нама, објављен у *Prilozima za orijentalnu filologiju VIII - IX/1958-1959, (1960)*. Општу оцјену о значају те грађе за нашу историју дао је Авдо Сућеска, а језичку Ш. Сикирић, који је дао и критичке примједбе на Ђурђевљево преводе неких мјеста у канун-намама за Црногорски санцак.³⁹ Ђурђев у свом одговору, изузев једне Сикирићеве оправдане исправке, све друге одбацује, јер, како каже, овај критичар није водио рачуна о контексту превода канун-нама, „ни о томе да текст треба довести у везу са дефтерским подацима”. На Сикирићеву критику превода канун-наме за Скадарски санцак Ђурђев се осврнуо тек у Предговору свог посебног издања *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, јер је, како наводи, због

³⁵ В. Ђурдев, *Наса земље Црнојевића у дефтерима из XVI века*, *Годишњак ИД БиХ*, VIII/1956, 69-76)

³⁶ *Ситни прилози из Историје Црне Горе*, *Годишњак ИД БиХ*, VII/1955, 17-36.

³⁷ *Кануни и кану-наме за босански, херцеговачки, зворнички, црногорски, и скадарски санџак*, *Monumenta Turcica I*, Сарајево, 1957.

³⁸ *Monumetna Turcica I*, 5-6

³⁹ *POF VII-IX/1958-59 (1960)*, 242-244; 243-253.

недостатка новца, дошло до застоја у даљем издавању *Monumenta Turcica*.⁴⁰

На Ђурђевићеве преводе турских споменика у *Monumenta Turcica* огласили су се својим приказима и М. Соколовски⁴¹ и Милан Васић⁴², нагласивши значај тих докумената не само за реконструкцију прошлости Црне Горе у прва два вијека турске владавине него и за прошлост српског народа уопште.

Поред бављења другим научним истраживањима, Б. Ђурђевић је посвећивао знатну пажњу и рјешавању проблема постанка брдских племена. Тиме се бавио готово до пред крај свог динамичног стваралачког рада, настојећи да да одговор на питање: Када су и како постала динарска племена уопште, па, разумије се, и брдска и староцрногорска племена? Захваљујући његовом интересовању за тај проблем, увијек саопштавајући податке из новооткривених турских извора, племенско друштво Црне Горе од средине нашег стољећа је постало веома привлачна тема и у радовима других наших историчара и етнолога (Васа Чубриловића, Глигора Станојевића, Бранка Павићевића, Томице Никчевића, Сретена Вукосављевића, Бранислава Недељковића, Богумила Храбака, Татомира Вукановића, Мирка Барјактаровића, Петра Влаховића, Јована Вукмановића, Љубинка Богетича, Миомира Дашића, Жарка Шћепановића и других).

Б. Ђурђевић је сем у цитираним радовима, о постанку брдских, херцеговачких и црногорских племена расправљао и у рефератима: *Територијализација катунске организације до краја XV века*⁴³ и *Постанак брдских, црногорских и херцеговачких племена*.⁴⁴ Прије ових синтетичких прилога Ђурђевић је саопштио запажене резултате својих истраживања из дефтера о брдским племенима у раду *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*,⁴⁵ у којем је дао у преводу цјеловите податке из дефтера за Херцеговачки санџак из 1477. године (ТД 5м) у Горњој и Доњој Морачи, Ровцима и Бјелопавлићима, уз своје коментаре и објашњења.

У вези са Ђурђевићевим радом на проучавању историје Црне Горе турског периода, као што је већ речено, вођена је врло оштра полемика, у којој су се појављивали познати историчари, али и неки сасвим непознати у науци. Ђурђевић је непоштено одговарао, наводећи нове податке у одбрану своје тезе о постојању турске власти и над Црном Гором у бившим границама Црнојевића владара, као и о проблему настанка и развика аутономије Црне Горе под турском влашћу. О

⁴⁰ В. Ђурђевић, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, 12-13.

⁴¹ Гласник ИНИ III, 1/1959 (Скопје),

⁴² Преглед X, 1,6 (јун 1958), 629-630.

⁴³ Симпозијум о средњовјековном катуњу, Сарајево, 1963, 143-170.

⁴⁴ *Zgodovinski časopis XIX-XX/1965-1966 (1966)*, 187-195.

⁴⁵ Историјски записи XIII, књ. XVI, 3-4/1959, 193-218.

обиму, карактеру и оштрини те полемике данас најбоље свједоче странице *Историјских записа* из 1959. године, на што смо већ указали.⁴⁶

Најпотпунију критику (у више наврата) Ђурђевићевих резултата дао је Глигор Станојевић, иначе врстан познавалац извора млетачке и наше провенијенције о прошлости старе Црне Горе од краја XV до краја XVIII вијека.⁴⁷

Б. Ђурђевић је, као што смо већ рекли, на критички интонирану расправу Г. Станојевића о историји Црне Горе у XVI и XVII вијеку, као и на расправу Б. Петковића и директну критику на његову књигу Б. Недељковића, одговорио у сљедећем броју *Историјских записа*, под насловом: *О неким проблемима историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку (Осврт на критику мојих радова)*. У том одговору он је побијао многе примједбе ових својих опонената, али је неке и разјашњавао, па и прихватио. Нарочито га је ражестила идеализација „племенског живота у Црној Гори” којој су приступили његови критичари. Свој одговор је закључио: „Надам се да је овде понешто разјашњено и да нећу изазивати нову полемику. Тиме завршавам овај осврт, уз најбоље жеље да моји критичари објасне племенску структуру Црне Горе у XVI и XVII веку.”⁴⁸

Међутим, полемику о појединим догађајима и појавама из прошлости Црне Горе у XVI и XVII вијеку, па и о неким каснијим периодима, Ђурђевић је настављао и касније, посебно са Гл. Станојевићем. Наиме, Станојевић је написао критички осврт и на

⁴⁶ Видјети напомену бр. 11 Ваља овдје рећи да је редакција *Историјских записа*, на челу са Мирчетом Ђуровићем, веома заслужна што је та полемика била на научној висини.

⁴⁷ *Историјски записи*, XII, књ. XV, св. 2. Ова свеска ИЗ је одлуком Редакцијског одбора искључиво била посвећена расправи о историји Црне Горе XVI и XVII вијека, јер се и тиме жељело допринијети изучавању једног мање познатог периода црногорске историје, о коме се у нашој историографији дискутовало неколико деценија, а и данас је од великог интереса за историјску науку. „Резултати до којих се до данас дошло - каже се у кратком уводнику часописа - у расвјетљавању тог периода црногорске историје су значајни, али не и такви да нам даље изучавање и дискусија не би били потребни”:

У овом броју Глигор Станојевић је написао опширну расправу под насловом „Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку” (стр. 325-417), у којој је резимирао дотадашње резултате историографије о овом периоду прошлости Црне Горе, оцјењујући и значај Ђурђевићевих истраживања, али и замјерајући му што „на турску врховну власт над Црном Гором” гледа „као на нешто апсолутно”. Основни Станојевићев закључак сводио се на сљедеће: „Турци у Црној Гори нијесу организовали никакву власт. Она је остала у рукама домаћих самоуправних органа. Плаћање утврђеног данка није доказ власти него потчињености... Према томе, на историју Црне Горе у XVI и XVII вијеку не може се гледати као до сада, да су Црногорци обична турска раја, а још мање да су били вјечно слободни и да турска нога није никада опоганила земљу вјечне слободе”.

У истом овом броју обављене су и расправе Богољуба Петковића: „Прилог питању турске власти над Црном Гором у XVII вијеку” (419-465), и критички осврт на Ђурђевићеву књигу „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку” под насловом *Статус Црне Горе у XVI и XVII веку* (509-547) Бранислава М. Недељковића.

⁴⁸ *Историјски записи*, XII, XVI, 3-4/1959, 193-234.

Ђурђевићеве писање о Црној Гори у другој књизи *Историје народа Југославије*, што је био повод за поновни Ђурђевићев одговор.⁴⁹ Ђурђевић и Станојевић су подемисали и о Црногорском збору и његовој улози у првој половини XVII вијека, као и о „Црковним баштинама” и „властели црногорски” из два документа из XVII вијека.⁵⁰ Читава та полемика допринијела је рашчишћавању проблема о постојању и дометима турске врховне власти над Црном Гором, као и карактеру црногорске аутономије. Ђурђевић ће касније признати да му је Станојевићева критика, иако у „основној ствари” Станојевић није „имао право”, јер је та критика почивала на једностраном „знању извора”, ипак, користила, „понегдје је указивала на слабости и присиљавала ме је да неке детаље боље обрадим, а и да понеку грешку исправим.”⁵¹

У настојању да потпуно ријешити проблем постојања турске власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку и настанак и развитак аутономије, с увјерењем да то има „знатно трајнији век него што трају ограничени историјски периоди”, Ђурђевић каже да се спремао да напише још три рада: 1) *Црна Гора у време Скендер-бега Црнојевића*, (стварање основе за развитак аутономије Црне Горе под турском влашћу), 2) *Развитак аутономије Црне Горе под турском влашћу* и 3) *Постанак брдских племена*. У вези с овим планом, истиче он, носио се мишљу да уз сваки тај рад објави и грађу, поготово ако не буде прилике да је публикује посебно. „Нарочито сам мислио” - пише Ђурђевић - „да треба посебно објавити дефтере из времена Скендер-бега Црнојевића због њихове изузетне важности”.⁵²

Да би реализовао тај план, Б. Ђурђевић је приступио систематским истраживањима, са циљем да потпуно ријешити проблем положаја Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића, па и нешто каснијег периода.

У међувремену у прилог Ђурђевићеве тезе појавили су се и неки нови радови, засновани на истраживањима дубровачких, которских и других извора са нашега простора. Нарочито су били значајни

⁴⁹ Б. Ђурђевић, *Одговор Гл. Станојевићу на приказ друге књиге Историје народа Југославије*, објављен у Историјском гласнику 1-2 (1960).

⁵⁰ Б. Ђурђевић, *О Црногорском збору у првој половини XVII века*, Годишњак ДИ БИХ XIII/1962 (1963), 341-374; „Црковне баштине” и „властела црногорска” у два документа из XVII века, Југословенски историјски часопис III, 2 (1964), 15-36. - На оба ова рада Гл. Станојевић је реаговао критички. На рад „О црногорском збору...” одговорио је у Годишњаку XIV/1963 (1964), а на други под насловом: „Око тумачења једног документа у ЈИЧ-У III”, 4 (1964), 108-114. На прву Станојевићеву критику Ђурђевић је одговорио текстом *Неколико речи о чињеницама* (Одговор Г. Станојевићу), Годишњак XIV/1963 (1964), 269-274, а на другу се није оглашавао.

⁵¹ В. Ђурђевић, *Dva deftera Crne Gore...*, 13.

⁵² Исто, 13-14.

результати истраживања Богумила Храбака саопштени у цитираном раду *Дубровачке вести о Скендер-бегу Црнојевићу и Црној Гори под његовом влашћу*, у којем су саопштене нове чињенице о том периоду историје оновремене Црне Горе. Храбак је коначно доказао да је Скендер-бег Црнојевић дошао за санџак-бега Црне Горе 1513. године, а расправљао је и друга питања - друштвене односе у тадашњој Црној Гори и питање граница Црногорског санџака. Ђурђевићу тезу о турској власти у Црној Гори и настанку и развитку аутономије Црне Горе дијелом су оснажили и неки истраживачки резултати Риста Ковијанића.⁵³ Наиме подаци из Которског архива о неким насељима, Старе Црне Горе за XIV-XVI вијек били су драгоцјени за потврду тезе о постојању турске власти над Црном Гором.

За прихватање Ђурђевићеве тезе о турској власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку од значаја је била и појава расправе В. Чубриловића *Малонићи - племе у Црној Гори*. У овој расправи Чубриловић је подржао основну тезу Ђурђевића, иако је остао на ранијој тврдњи да је Црна Гора дефинитивно пала под турску власт 1499. године.⁵⁴

Од значаја за историју Црне Горе односног периода била је и полемика изазвана Ђурђевићевом критиком књиге Хазима Шабановића *Турски катастарски пописи Београда и околине 1476. до 1566. године* (Београд 1964), објављеној 1964. године.⁵⁵ Хазим Шабановић је рјечником, готово непримјерним у научним расправама, жестоко одговорио на ту критику, чланком *Морални и научни ниво једног написа Бранислава Ђурђевића*.⁵⁶ Шабановић је доста ригидно напао свог опонента, наводећи му и неке наводно веома „грубе повреде и хеуристике и основних методолошких поступака”, при чему се дотакао и неких Ђурђевићевих радова о историји Црне Горе, односно изнио више објекција на његов поступак и тумачење дефтера за Црногорски санџак из времена Скендер-бега Црнојевића. О томе како је даље текла та полемика Ђурђевић се осврће и у својој књизи *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића* (Прва свеска).⁵⁷

Занимљиво је истаћи да Б. Ђурђевић није Шабановићу директно одговарао у *Годишњаку*, већ је то учинио посредно побијајући његове објекције у раду *Прилози проучавању турских извора за историју Црне Горе крајем XV и у XVI вијеку*. Тај рад се састоји из два прилога: 1) *Црногорски дефтер из 1521. и његови подаци* и 2) *Коме су остала добра*

⁵³ Ристо Ковијанић, *Помени црногорских племена у Которским споменицима (XIV-XVI вијек)*, књ. I, Титоград, 1963.

⁵⁴ В. Чубриловић, *Малонићи - племе у Црној Гори*, Зборник радова Филозофског факултета у Београду, књ. VIII/1964, 455-477.

⁵⁵ Годишњак ДИ БиХ/1964, 275-288.

⁵⁶ Годишњак ДИ БиХ XV/1965, 253-270.

⁵⁷ *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, књ. I, 14-15.

*Црнојевића после бекства Ђурђа Црнојевића из Црне Горе.*⁵⁸ Поред тог узгредног одговора на критичке опаске Шабановића, Ђурђево је у та два прилога, што је са научног становишта било важно, пошто се - како каже - "наљутио и напрегао", а што је било карактеристично за његово темперамент - удубио у документа и „нашао потврду у самом наслову дефтера из 1521. године да је потпис на крају дефтера пенче Скендер-бега Црнојевића". У тој љутини и интелектуалном напрезању над текстом канун-наме у дефтеру из 1523. године, Ђурђево је открио да се „у одредби о хаса-земљама, у тексту који је пренесен из Скендер-бегова дефтера у дефтер из 1523. године, а у Скендер-бегов дефтер из првог пописа, спомиње спахија у вези с породичним земљама Црнојевића које су постале хаса земље". На основу тог сазнања утврдио је: „Приликом првог турског пописа Црне Горе Стеван Црнојевић је био уведен као спахија”⁵⁹ (подвукао Б.Ђ.)

V

Послије великог труда и обављених истраживања, Ђурђево је - како истиче у Предговору своје књиге *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића* - приступио „изради прве књиге замишљене трилогије”, која је имала бити посвећена „развитку аутономије Црне Горе под турском влашћу и постанку племена”. За такву цјеловиту студију већ је био - како наглашава - ријешено, расправно многа питања. Докторском дисертацијом о турској власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку он је отишао корак даље од И. Руварца и Ј. Томића, који су први оспоравали схватање историчара романтичара да Стара Црна Гора никада није била под турском влашћу, већ да је „увијек била слободна земља”. Ђурђево је у својој књизи *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку, Прилог једном нерешеном питању* покушао да само „у најопширнијим цртама” ријешити проблем, будући да је био на почетку студиозног истраживања турских извора. Опрезност је - признаје он - изразио поднасловом књиге због оцјене коју је изрекао филолог свјетског гласа Александар Белић као предсједник САНУ приликом његове промоције за доктора историјских наука, када је упозорио како „се теза господина Ђурђевога, по мишљењу комисије, неће одржати”.

Оцјењујући да су подаци из турских дефтера за Црногорски санџак из времена Скендер-бега Црнојевића веома драгоцјени као извори за стварање слике о прошлости Црне Горе од краја XV и у XVI вијеку, Ђурђево је наставио рад на њиховој анализи, проучавању и оцјени са методолошког аспекта. Као резултат таквог свеобухватног студиозног разматрања објавио је у издању АНУБиХ 1968. године већ цитирау књигу *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића*. У

⁵⁸ Ђурђевољеви „Прилози” објављени су у истом броју Годишњака ДИ БиХ XV/1965, 181-195.

⁵⁹ *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, књ. 1,15.

тој првој свесци дао је студиозни осврт на дефтере Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића и потпуно издање у факсимилу (на турском језику). Друга свеска садржи репродуктивну обраду оба дефтера из времена управљања Скендер-бега Црнојевића Црногорским санџаком, с предговором, упутством, као и рјечником термина и регистрама.

Дефтер из 1521. године (TD 106) садржи попис дажбина Црне Горе и обрачун прикупљене главарине (џизје) од становништва Црнојевића земље у 1520. години. Тај дефтер по својој намјени - каже Ђурђев - спада у харачке дефтере. Други дефтер из 1523. године је у ствари први опширни пописни дефтер оновремене Црне Горе - безимене нахије, касније нахије Грбавци, и нахија: Жупа, Малоншићи, Пјешивци (којој су припадала и нека села и махале нахије Цетиње касније назване Катунска нахија), Цетиње, Ријека и Црмница. Овим пописом обухваћено је и становништво Грбља, будући да је Скендер-бег Црнојевић вршио надзор и бригу над Грбљем као султановим хасом.

Пописни дефтер Црне Горе из 1521. године по природи својој даје, углавном, бројне податке као попис из свога времена. У њему има података који су преузети из ранијих дефтера, што свједочи да то није први попис Црне Горе. Дакле, дефтер из 1521. године - каже Ђурђев - узет сам за себе, не би био јасан без дефтера из 1523. године, јер не садржи објашњења уписа каква налазимо у овом опширном документу.

Други црногорски дефтер из 1523. године садржи, поред пописаних података о становништву, односно домаћинима кућа, баштинама и другим добрима, задужењима обавезама, привилегијама, муселемима, хришћанима спахијама и разна објашњења и у њима податке о времену које је претходило самом попису. Ради се, дакле, о опширном пописном дефтеру који у својим биљешкама, коментарима, канунима и канунамама, уз пописе домаћина кућа и других добара, садржи материјал знатно живљи и богатији за стварање историјске слике не само о времену када је попис настао него и о претходном, па чак се наслућује и вријеме које слиједи. Отуда вриједност ових дефтера, као извора примарног значаја, треба цијенити са ширег становишта за историографску обраду Црне Горе. Б. Ђурђев је несумњиво у праву кад каже да ови дефтери свједоче „о свом времену као преломном времену у историји Црне Горе под турском врховном влашћу”.

Све док Б. Ђурђев није открио турске дефтере који се односе на Црнојевића Црну Гору слика о њеној прошлости од краја XV до XVII вијека била је замагљена, најблаже речено једнострано приказивана. Но, и послје његовог и других историчара оријенталиста открића турских дефтера, као важних историјских извора, било је доста грубог оцјењивања и оспоравања њихове вриједности. Ђурђев је и на методолошке критике ове врсте извора одговарао да пописни дефтери чине праве „мајдане економских и демографских статистичких података за крајеве на које се односе, и то за вријеме када се

вршио попис". У томе је основна вриједност турских дефтера и за Црну Гору XVI вијека. Али њихова изворна вриједност је велика и за историјску географију Црне Горе. Такође је њихова вриједност и у поузданости и тачности података које дају, што, на примјер, није случај с изворима, не бар свима, наше провенијенције онога доба, будући да су доста шкрти у саопштавању законских прописа, статистичких, привредних и демографских података, нема у њима ширег свједочења о ширењу ислама и односу турске власти према покореним хришћанима.

Када је ријеч о турским дефтерима као изворима, Б. Ђурђев је, анализом исказа дефтера из времена Скендер-бега Црнојевића, показао да је у литератури (прије његовог цјеловитог издања црногорских дефтера из 1521. и 1523. године) мало пажње поклањано и односу „стари дефтер” (defter - i atik) и „нови дефтер” (defter-i cedit). А управо, „Овисност нових дефтера о ‘старим’ је једна од основних чињеница коју мора имати историчар у виду кад оцењује турске пописане дефтере, као историјске изворе”⁶⁰ У том односу он види „најважнији елеменат за историјски прилаз појединим подацима у дефтерима”, јер за историчара је од основне важности да зна откад и откуд потичу поједине одредбе, да зна који су уписи пренесени из „старог” или још „ранијег дефтера”. Није само значајно да историчар успореди сачуване дефтере да би сазнао у каквом су међусобном односу „стари” и „нови дефтери”, већ је важније открити шта дефтер преузима, преноси из „старог” и „кад овај није очуван”. Ријечју, методолошки поступци у анализи исказа текста дефтера, као свједочанства, никада се не смију занемаривати. Примјеном више истраживачких метода, Ђурђев је успио да покаже шта дефтери из времена Скендер-бега Црнојевића свједоче о стању у Црној Гори у односу према турској власти у ранијем периоду, у међувремену, после пада Црне Горе под турску власт (1496) до доласка Скендер-бега Црнојевића за црногорског санџак-бега (1513)”⁶¹.

Дакле, Ђурђев је продубљеном анализом цјеловитог текста ових дефтера дао оцјену њихове вриједности као историјских извора, оцјену вриједности њихових свједочанстава о стању „у Црној Гори и односу према турској власти у времену Скендер-бега Црнојевића”.

Данас више научно није спорно да је Црнојевића Црна Гора била под турском врховном доминацијом од 1496. године па до краја XVII вијека. О томе свједоче не само дефтери из 1521. и 1523. године него и пописи Хота, Куча, Пипера и Климената из 1497. године, затим дефтери за Скадарски санџак из 1529-1536. године и из 1482/83. године, као и дукађински дефтер из 1570. године. Осим турских докумената то потврђују и документи млетачке провенијенције из XVII вијека. У дефтер Црнојевића Црне Горе из 1521. године уписани су, прије свега,

⁶⁰ Исто, 44

⁶¹ Исто, 45.

домаћини кућа и баштине по селима и махалама. Сва насеља су груписана по нахијама, територијално-административним јединицама турске власти. Укупно је пописано шест нахија. Прва нахија за коју се наводи име, али, по свему судећи, биће да се ради о нахији *Грбавци* - имала је 15 села и 18 махала (обухватала је већи дио територије касније назване Љешанске нахије). Друга нахија је *Жупа* са 13 села, до ње је нахија *Малоншићи* са 3 села и 11 махала. Највеће нахије су *Плешивци* (Пјешивци) и *Цетиње* у којима је уписано 15 села, 74 махале и један манастир, и *Ријека* (Ријечка нахија), која има 33 села, 5 махала и два манастира. У нахији *Црнци* (Црмници) уписано је 12 села, 13 махала и један манастир. На почетку турске власти над Црном Гором (из времена Црнојевића) још није била територијално-правно оформљена *Катунска нахија* (села и махале са њене касније територије чине дијелом саставни дио нахије Пјешивци, а већим дијелом нахије Цетиње, а у оквиру касније Љешанске нахије јављају се двије нахије: једна без имена (вјероватно Грбавци) и Жупа која је обухватала равничарска села до обала ријеке Мораче.

Свака кућа и баштина уписана је са именом домаћина, а један дио баштина и са именом ранијег њеног власника. Имена домаћина су највећим дијелом словенска - српска, али има знатан дио и оних хришћанског пријекла, дакле, преузет из календарске традиције.

Статистички изражено у дефтер из 1521. године уписано је 3.419 кућа и 1.162 баштине. Уз сваку кућу и баштину, осим ако није ријеч о муселему (ослобођен од пореза и дажбина) - уписано је задужење од 53 акче. Дефтер садржи и податке о хаса-земљама и хаса-приходима, као и о млиновима и другим добрима, која су обавезана одговарајућим износима дажбина.

Као што је већ речено, подаци дефтера из 1521. године, по свему судећи, нијесу били тачни (уписао је Скендер-бег више кућа и баштина него што их је било), па је султан наредио да његови чиновници послати из Цариграда утврде незаконитости које је према црногорском становништву учинио Скендер-бег Црнојевић. Тако је 1523. године настао нови дефтер, по којем је Црна Гора била подијељена на седам нахија: безимену (вјероватно Грбавци), Жупу, Малоншиће, Пјешивце, Цетиње (Катунска), Ријеку и Црмницу. Тада је укупно било уписано 2.545 кућа и 512 баштина, што је знатно мање него по попису извршеном двије године раније.⁶² Но, без обзира на ове разлике, подаци из оба дефтера су веома драгоцјени за стварање демографске слике о оновременој Црној Гори и њеном српском етносу.

⁶² Исто, 54-66.

VI

Дефтер Скадарског санцака из 1529-1536. године свједочи да је у старој Црној Гори било 2.605 кућа, а у Дукађинском дефтеру из 1570. године уписано је 2.951 кућа, што се може узети природним повећањем. И по дукађинском дефтеру број нахија је био исти у границама Црне Горе бивших Црнојевића, с тим што је у том попису безимена нахија пописана под именом Грбавци (подручје Љешкопоља поред Мораче). У свим овим пописима јавља се и нахија Грбаљ, с изричитим нагласком да има посебан статус - као царски хас, па се подаци које смо навели односе само на стару Црну Гору, без Грбља.

Б. Ђурђев је показивао и доказао да се бивша „земља Црнојевића” званично називала у Скендер-бегово вријеме „земљом Црном Гором” (vilayeti Kara Dag), „и да је њено становништво имало у односу према турској власти један основни правни статус који се изражавао у томе да су црногорски сељаци били слободни од потчињености спахијама и од давања обичних рајинских дажбина”. На тој основи је јачала народна самоуправа, нарочито кроз процес борбе за очување статуса слободних сељака, односно аутономије која се развила и ојачала у црногорском племенском друштву у XVII вијеку.

Научноистраживачки резултати Б. Ђурђева, као што смо напоменули раније, од великог су значаја и за историјску географију Црне Горе. Он је, каже Б. Храбак - „заиста минуциозно и одиста мајсторски утврдио границе санцака” којим је управљао Скендер-бег Црнојевић. Али Храбак примјећује да се „санцак Црне Горе” није ни почетком XVI вијека „потпуно поклапао с облашћу црнојевићке државе, чак и кад се, разумљиво, стави по страни Грбаљ”.⁶³

Област племенске нахијске Црне Горе, коју Ђурђев назива облашћу „од спахија слободних сељака”, и крајем XVI и у XVII вијеку простирала се до ријеке Мораче и Зете на источној страни. Од територије Црнојевића Црне Горе с краја XV и почетка XVI вијека, једино су Бјелопавлићи, стољеће касније, захватили Косови Луг (дио племена Малоншићи), док је све остало и даље било у ранијим границама. Поред турских извора то потврђује и Маријан Болица у својој опису Скадарског санцака из 1614. године, а нешто раније (1592) и један домаћи попис љешкопољска насеља до Мораче убраја у Црну Гору.⁶⁴

За рјешавање питања: у којим се границама простирала Црна Гора и каква су била и колика аутономна права њеног становништва која

⁶³ В. Храбак, *Dubrovačke vesti o Skender-begu...* 437-438

⁶⁴ Б. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 53-62. У погледу граница оновремене Црне Горе са турским изворима сагласно је, углавном и свједочење Цетињског летописа. И из исказа текста летописа источну и сјевероисточну границу Црне Горе чине ријека Морача од ушћа у Скадарско језеро до утоке Зете, а онда је ишла овом ријеком до Главе Зете. У летопису је то била граница територије на источној страни докле се протезала јурисдикција Црногорско-приморске (цетињске) метрополије. (Видјети: *Цетињски летопис*).

му је признавала турска власт, још од времена Скендер-бега Црнојевића, од значаја је, као што смо показали, полемика вођења између Б. Ђурђева и Г. Станојевића. Наиме, Станојевић је доказивао да је у XVII вијеку Црном Гором сматрана само Катунска нахија, позивајући се на уговор склопљен између спахије Вуја Рајчева са Љуботиња и млетачких власти из 1609. године о обавези да Вујо са синовима врши пренос поште из Котора до Цариграда и назад, „путем којим се ишло прије сукоба оних из Црне Горе” с племенима Брда и Климентима.⁶⁵ Б. Ђурђев је оспоравао Станојевићево мишљење да се посредно може закључити да се под појмом Црна Гора - на основу тог италијанског документа, који су писале млетачке власти, а прихватио неписмени Марко, син Вуја Рајчева са Љуботиња - називала онда само Катунска нахија. Јер, по Ђурђеву, сви други извори - турски, домаћи и млетачки - не дају доказа да је Црна Гора само оно што обухвата појам Катунска нахија. Такву тврдњу не спомиње ни народно предање. Отуда он, Ђурђев, изводи следећи закључак:

„У XVI и XVII веку је Црна Гора остала у обиму у којем је успостављена за владе Ивана Црнојевића и његова сина Ђурђа, у оном обиму у којем је пала под турску власт и у којем је дата Скендер-бегу Црнојевићу као 'земља Црна Гора' (vilayeti i Kara Dag), као основни део Црногорског санџака, којем је још само придодат царски хас Грбаљ. У XVII веку је од тога изгубљен само већи део области Малоншића, који су као племе нестали”.⁶⁶

Дакле, Црна Гора је према изворима, прије свега турским, и последице 1528. године, када је престала бити посебан санџак, остала у границама из времена Црнојевића, изузев што је племе Бјелопавлићи касније захватило већи дио некадашње средњовјековне жупе - нахије Малоншићи, на десној обали ријеке Зете. За аутономан положај старе Црне Горе, као области слободних сељака, филурџија, од огромног историјског значаја - Ђурђев каже - било је успостављање дажбина „по влашком обичају”, које је султан одредио Црногорском санџаку у вријеме када је тим санџаком управљао Скендер-бег Црнојевић, „о чему сведочи канун-нама у црногорском пописном дефтеру из 1523. године”.⁶⁷

Б. Ђурђев је доказујући постојање турске врховне власти над старом Црном Гором у XVI и XVII вијеку дао значајан подстицај да и други историчари поклоне пажњу овом периоду црногорске прошлости, иако су појединци оспоравали неке његове закључке. И сам Ђурђев је, у доказивању своје тезе о турској власти у Црној Гори односно периода, претресао много и старије и новије литературе, служио се бољим изворима и, рекли бисмо, бољом критичком методологијом, чиме је досегао виши ниво објективности од историчара који су се бавили

⁶⁵ Г. Стојановић, *Шта је црногорски збор у првој половини XVIII вијека*, 266.

⁶⁶ В. Ђурђев, *Dva deftera Crne Gore...*, 1,65

⁶⁷ Исто.

историјом Црне Горе не само прије њега него и неких савременика, његових критичара. Објективност му је олакашља и то што је располагао са више података из турских дефтера и других извора. То што Ђурђеви радови имају истурено мјесто у историографији Црне Горе и што ће дуго бити вриједни читања и студирања можда више него већина текстова његових претходника, па и оних из његовог времена, управо је оно што је он и у многим детаљима и у њиховом осмишљавању понудио објективно тачну слику положаја Старе Црне Горе под турском влашћу од краја XV до краја XVII вијека, слику коју је могуће даљим истраживањима допуњавати, дјелимично исправљати и сјенчити новом бојом, али ће се та слика у својој основи одржати. Историјска географија старе Црне Горе је постала знатно прегледнија након расправа Б. Ђурђева. То се може рећи и за простор брдских племена у прва два вијека турске владавине.

Од значаја за историографију данашње Црне Горе су и радови Б. Ђурђева који се односе на источну Херцеговину и постанак и развитак њених племена. Неке од тих његових прилога већ смо у претходним радовима спомињали. Овдје бисмо истакли да је са становишта историјске географије, демографије, социјалне структуре становништва, али и са других аспеката, веома значајна његова расправа о додирима, везама и границама Херцеговине и Црне Горе 1477. и 1481. године, заснована на турским изворима.⁶⁸

Иначе, Б. Ђурђев је објавио више радова о херцеговачким племенима, саопштавајући нове турске изворе и коментаришући податке из њих. У 1972. години (заједно са Ламијом Хациосмановићем) објавио је податке о племену Дробњацама из дефтера за Херцеговачки санџак из 1477. године. У попис „влаха Херцегове земље”, Дробњаци су уведени као „нахија Комарница”. То свједочи, закључује Ђурађев, да „предиони назив Комарница за област Дробњака може бити извесан доказ да је име Дробњак патронимично”.⁶⁹ Подаци о Дробњацима из дефтера за санџак „Херцегове земље” из краја 1477. године, као и они које је публиковао из истог дефтера о Горњој и Доњој Морачи, Ровцима и Бјелопавлићима, упоређени са подацима из наших писаних средњовјековних докумената, млетачких извора и подацима сачуваним у усменом народном предању, дали су могућност да се научно расправе и ријеше нека питања постанка и развитка брдских, црногорских и херцеговачких племена. Истина, када је ријеч о конкретним турским подацима „о области Дробњака из друге половине XV века” - Ђурђев каже да „ти подаци само у ограниченој мери доприносе решењу проблема” постанка наших динарских племена.⁷⁰

⁶⁸ Б. Ђурђев, *О границама између Херцеговине и Црне Горе 1477. и 1481. године*, Радови Филозофског факултета VI/1970-1971 (1971), 321-332.

⁶⁹ Б. Ђурђев и Л. Хациосмановић, *Подаци о Дробњацима у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године*, Изг, год. XXV, књ. XXIX, 1-2 (1972), 149-159.

⁷⁰ Б. Ђурђев, *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, Титоград, 1984, 137-138.

VII

Од других радова Б. Ђурђева који се односе на прошлост старе Црне Горе у XV и XVI вијеку ваља указати и на његову студију о црногорским спахијама.⁷¹ Први дио ове студије посвећен је црногорским спахијама у XV и XVI вијеку и њиховом нестанку. Наиме, Ђурђев објашњава и доказује да положај Црне Горе под турском влашћу од 1496. године па до пред крај XVII вијека (1688), када је Црногорски збор на Цетињу одлучио да збаци ту власт, није био увијек исти. Према њему, турска власт у Црној Гори је имала своје одлике у сљедећа три раздобља: 1) Положај Црне Горе непосредно посллије њеног пада под турску власт (1496) до успостављања Црногорског санџака и доласка Скендер-бега Црнојевића (1513) за његовог санџак-бега, када је становништво проглашено филурџијама; 2) Црна Гора као област са филурџијским статусом у XVI вијеку, и 3) Аутономија Црне Горе изражена као етнархија у XVII вијеку. У првом и трећем раздобљу, како свједоче извори, у старој Црној Гори било је домаћих спахија, који су, каже Б. Ђурђев, према турској власти били представници народа". У другом раздобљу, међутим, извори не спомињу домаће спахије. Ђурђев значај домаћих спахија, не само у границама Црне Горе Црнојевића него и у неким брдским племенима (Пиперима, на примјер), посматра „у вези с положајем Црне Горе према врховној турској власти, али и са променама у структури земље Црне Горе у то време”.

Ова расправа Б. Ђурђева као да је била инспирисана појавом треће књиге *Историје Црне Горе*,⁷² у којој је Гл. Станојевић, у духу својих гледишта, више пута саопштених у полемици са Ђурђевићевом тезом о постојању турске власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку, остао при тврдњи да Црна Гора „и у XVI вијеку није била под турском непосредном влашћу, да је и тада била у основи у истом положају према турској власти као и у XVII вијеку”.⁷³ Због тога Станојевићевог (истина, много блажег и опрезнијег) оспоравања Ђурђевићеве тезе, Ђурђев у расправи о *Црногорским спахијама* на синтетичан начин, с позивом на већ раније објављене турске и друге изворе, објашњава постанак и улогу црногорских спахија непосредно посллије успостављања турске врховне власти над Црном Гором, односно чињенично доказује постојање и рад Црногорског спахије и посллије уклањања Црнојевића, затим објашњава укидање тимара за вријеме Скендер-бега Црнојевића, и остваривање турске власти у Црној Гори посллије Скендер-бега Црнојевића, када је укинут Црногорски санџак (1529) и када је власт над Црном Гором непосредно вршио скадарски санџак-бег. Полемишући са гледиштима Гл. Станојевића да је племенско друштво оновремене Црне Горе било потпуно слободно и

⁷¹ Б. Ђурђев, *Црногорске спахије*, Гласник 2 Одљење друштвених наука ЦАНУ (1977), 733; Гласник 3 ОДН (1981), 7-30.

⁷² *Историја Црне Горе III*, Титоград, 1977.

⁷³ *Историја Црне Горе III* (Г. Станојевић), 31 и даље.

да није признавало турску власт ни у XVI вијеку, Ђурђев наводи податке да је скадарски санџак-бег, послје 1529. године, преко војводе, „који је седио у Жабљаку и имао надзор над Црном Гором”, да је војвода био санџак-бегов орган власти и да је непосредно преко њега остваривана турска власт над Старом Црном Гором. Ђурђев оспорава и Станојевићеву тврдњу да је и послје Скендер-бега Црнојевића у Црној Гори постојао само домаћи главар и да је имао исти положај као у XVII вијеку, што га је имао црногорски спахија. За такву тврдњу „нема спомена у савременим изворима”, каже Ђурђев, јер турска власт послје Скендер-бега Црнојевића „није обновила функцију домаћег спахије који би служио као посредник између ње и народа Црне Горе.”⁷⁴

У другом дијелу своје студије о црногорским спахијама Б. Ђурђев детаљније расправља проблем развитка аутономије у Црној Гори под турском влашћу, разумије се, с посебним освртом на улогу црногорског спахије, који се у изворима из XVII вијека спомиње као „глава читаве Црне Горе”, као „кнез Црне Горе”. Вујо Рајчев, којег биљежи М. Болица у опису Скадарског санџака (1614) као „главу читаве Црне Горе са титулом спахије”, по мишљењу Б. Ђурђева, је „први од султана признати домаћи црногорски спахија после укидања тимарског система у Црној Гори, што се догодило један век раније, када је Скендер-бег Црнојевић дошао за црногорског санџак-бега и када је признат филурџијски статус читавом становништву Црне Горе”. О спахији Вујо Рајчевом и његовој улози, као домаћег глаvara који је представљао становништво Црне Горе пред турским властима и истовремено био носилац турске власти у име султана у Црној Гори, и његовим наследицима спахијама Вујовићима, Б. Ђурђев је пружио обиље података из савремених извора - турских, млетачких и, разумије се, домаћих, укључујући и оне из народног предања. Детаљно је истражио и објаснио изворе о спахији Вујо Рајчеву и његовим синовима - Марку, Мирчети и Јовану - па и осталим Вујовићима који су касније били спахије Црне Горе. Према тим изворима „излази да су Вујовићи били наследне црногорске спахије”, дакле, ријеч је о спахијама Вујовим потомцима који су положај спахије Црне Горе наслеђивали.

Посебну пажњу Ђурђев је покљонио околностима у којима је Вујо Рајчев именован спахијом Црне Горе, јер у ранијој историографији Болочином свједочењу није придавана пажња, одрицано је да је Вујо Рајчев био „главар над читавом Црном Гором”. Наиме, Павле Ровински и неки други писци историје старе Црне Горе оспоравали су Болицу као поузданог свједока тврдећи да Љуботин, гдје је Вујо Рајчев живио у то вријеме, није спадао у Црну Гору, јер је наводно тада само Катунска нахија сматрана Црном Гором. И Гл. Станојевић је био истог мишљења, позивајући се на неке посредне податке из млетачких извора и изводећи из њих закључке да је у то вријеме наводно само Катунска нахија држана за Црну Гору и да она никада није признавала турску власт, а Љуботин и Ријечка нахија почетком XVII вијека, по Гл.

⁷⁴ Б. Ђурђев, *Црногорске спахије*, Гласник 2, 31-32.

Станојевићу, нијесу спадали у Црну Гору - Катунску нахију.⁷⁵ Ђурђев таква гледања на улогу црногорског спахије у Црној Гори у XVII вијеку и оспораваће да Вујо Рајчев није био „глава Црне Горе”, односно први главар над читавом Црном Гором, аргументовано побија изворима примарног значаја. „Ми данас познајемо много докумената из прве половине XVII века - каже он - који такву тврдњу потискују у сасвим застарела историјска схватања”.⁷⁶

Расправљајући питање развитка аутономије у Црној Гори под турском влашћу, Ђурђев указује и на положај Цетињске митрополије и њену значајну улогу у оновременом црногорском друштву. По њему се „етнархија у Црној Гори под турском влашћу прво фактички развија, па затим турска власт поставља домаћег спахију да буде посредник између ње и народа, односно самоуправних органа етнархије”. Тиме фактички турска власт и признаје аутономију Црне Горе. У вези с питањем односа самоуправних органа етнархије, на чијем челу стоји црногорски владика као глава етнархије, и увођења спахијске дужности од стране султана у Црној Гори, Ђурђев, по ко зна који пут, улази у помленику са тврдњом Гл. Станојевића да је почетком XVII вијека Црна Гора „обједињена земља са посебним правима и интересима” и његовим увјерењем да је свијест „о јединству земље дубоко (је) прожимала сваког Црногорца, што ће се испољити у низу отпора Турцима”. Он не само да одбацује Станојевићеву тврдњу да турски спахија Вујо Рајчев са Луботиња није припадао Црној Гори него и негира тврдњу Станојевића да положај овог спахије представља новост само у титули, јер је наводно одмах послѣје Скендер-бега Црнојевића такав положај имао војвода Црне Горе. Ђурђев одбацује такву конструкцију, наводећи изворе који јасно свједоче да је спахија Црне Горе „постављен од султана и примљен од Црногораца као орган признања аутономије Црне Горе у XVII веку”.⁷⁷

Занимљиво је истаћи да је у вези с рјешавањем проблема аутономије Црне Горе Ђурђев у црногорску историографију увео нов појам - *етнархија*, који није довољно јасног садржаја. Истина, под појмом етнархија он подразумеива улогу црногорске митрополије на челу с владиком у израстању аутономије Црне Горе од посљедњих деценија XVI и у XVII вијеку. По Ђурђеву, у првој половини и средином XVII вијека, „владика и спахија један поред другог, имају, друге функције, у аутономији Црне Горе”. Али то „не значи да између њихових функција није никада дошло до сукоба и да није било повременог потискивања једне функције од стране друге”. И поред ових разјашњења остаје за размишљање: да ли је тиме и објашњен садржај појма *етнархије* који

⁷⁵ Гл. Станојевић, *Шта је Црногорски збор у XVII вијеку*, Годишњак ДИ БиХ XIV (1964), 266; Историја Црне Горе III, 95.

⁷⁶ Б. Ђурђев, *Црногорске спахије* (Други дио), 13-14.

⁷⁷ Исто, 8 и даље

Ђурђевог употребљава у својим расправама. Стога питање садржине овога појма остаје и даље предметом научне расправе, не само међу историчарима него и теолозима, правницима и др.

Оно што Ђурђевог назначава битним у вези са положајем црногорског спахије Вуја Рајчевог (и његових наследица који носе титулу спахије) јесте чињеница да спахија, осим што је носилац турске власти, изражава и „признање аутономије од стране султана“ и да сам берат као акт о његовом постављењу садржи ту повластицу. На тај берат ће се Црногорци позивати касније, оспоравајући скадарском „санџак-бегу право да купи порез од њих“, јер прикупљање „пореза је ствар главара“ и они га шаљу надлежном санџак-бегу. Црногорски спахија „заузима прво место“ међу црногорским главарима, истиче Ђурђевог, појављује се, истина, одмах иза цетињског владике, заједно с главарима - кнезовима учествује у разговору с „црногорским кадијом“ 1737. године у Подгорици, у име Црногорског збора обраћа се (1648) млетачким властима у Будви и Котору и сл. Спахија је сазивао народне главаре и на збор када се радило о каквом важном питању из његове надлежности, а нарочито када су турске власти тражиле да се наплате порези и да „Црногорци учествују у војном походу“. „На таквом збору - каже Ђурђевог - можда није увек учествовао владика“.

Промјене у положају црногорског спахије настале су у другој половини XVII вијека, када све више јача улога владике као представника „унутрашње етнархије“, а слаби улога спахије као експонента „аутономије Црне Горе под турском влашћу“. Б. Ђурђевог чињеницама доказује да су владика и спахија у неку руку представљали „два пола тадашњег положаја Црне Горе“; спахија Вуја Рајчевог је имао више угледа него његови наследици, што се може довести у везу са све вишим угрожавањем црногорских повластица од стране турских власти. Све то нарочито долази до изражаја за вријеме Кандијског рата (1645-1649), када јача млетачки утицај међу црногорским племенима и када црногорски владике јачају свој „положај у унутрашњој етнархији“. Тада се и неки спахије, иако представници турске власти у Црној Гори, држе повремено млетачке стране.

Расправом о црногорским спахијама Ђурђевог је доказао да је положај спахије, као „главе читаве Црне Горе“, последице смрти Вуја Рајчевог био наследиан у роду Вујовића и да је последњи спахија, о коме има извора, био Драго Николичић, који је напосљетку пришао Млечанима, као „глава читаве Црне Горе“. Положај црногорског спахије - Ђурђевог закључује - коначно ишчезава, по свему судећи, у осмој деценији XVII вијека.

VIII

Бранислав Ђурђевог је знатан дио свог четрдесетогодишњег научноистраживачког рада посветио изучавању постанка и развитка брдских, црногорских, малисорских и херцеговачких племена. Одабране радове (у избору аутора) из те области, толико деликатне за нашу историографију, штампала је као своје посебно издање

Црногорска академија наука и умјетности.⁷⁸ Ова књига садржи расправе објављене у часописима и другим научним публикацијама, и то:

1. *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena*, Radovi ND BiH II, Sarajevo, 1954, 165-220.

2. *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, ИЗ, год. XII, књ. XVII, св. 1, 3-20.

3. *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV vijeka*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, ND BiH, Posebna izdanja, knj. II, Sarajevo, 1963, 143-170.

4. *Postanak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Zgodovinski časopis XIX-XX (1965-1966), Ljubljana, 1966, 187-195.

5. *Značaj podataka o vlastima u popisu Krajišta Isa-Bega Ishakovića iz 1455. godine*, GD BiH XV (1964), Sarajevo, 1966, 63-78.

6. (У сарадњи са Ламијом Хаџиосмановић) *Подаци о Дробњаџима у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године*, ИЗ год. XXV, књ. XXIX, св. 1-2, Титоград, 1972, 149-159.

7. *Неки историјско-методолошки проблеми при употреби етнографског материјала у испитивању наших племена* (реферат на научном скупу: *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница и култура народа Југославије*, Титоград, 1978, 109-122).

8. *О постанку наших динарских племена, нешто о Малонишћима, а опширно о Пиперима* (поводом реферата Ш. Кулишића), ИЗ, год. XXXII (ЛМ) св. 3, 103-145.

Сви ови радови, осим рада под бројем 7, објављени су и нешто поправљени, понегдје и подацима допуњени, односно аутор је извршио одређене редакцијске исправке, будући да је у међувремену, од првог па до овог публиковања, долазио до нових података и сазнања. Ђурђев у вези с припремањем ове књиге својих одабраних радова каже:

„Уколико се морало захватити при исправкама у садржај, то је учињено већином брисањем или понегдје указивањем да је извршена исправка. То се односи нарочито на први овдје објављени рад. Тада неке чињенице нису биле познате. У том раду су још избачени неки мањи дјелови текста који се односе на Стару Црну Гору, а не односе на питања која се у овим мојим радовима расправљају. Ту је само наговијештено оно што сам касније боље и разрађеније обрадио. Нисам хтио при томе изоставити коментар о првом турском пописивању Црне Горе, јер је то податак који даје попис Хота, Куча, Пипера и Климената из 1497. године. У осталим радовима сам извршио знатно мање измјене,

⁷⁸ Б. Ђурђев, *Постанак и развјат брдских, црногорских и херцеговачких племена*. Одабрани радови

допуне и исправке. Брисао сам и једну-двје речнице раније у полемици претерано општре”.⁷⁹

Цитирали смо ове редове из *Уводне ријечи* писца, јер оне најбоље илуструју неке његове методолошке поступке у изучавању прошлости Црне Горе, Брда и Источне Херцеговине у периоду од друге половине XV до краја XVII вијека. Као што се види, Ђурђев је историчар, који је иако познат по упорности да брани своје судове о појединим догађајима и појавама, увијек спреман и на корекцију својих судова и оцјена када дође до нових чињеница, било он сам било да су те чињенице непобитно доказали други историчари. Ријечју, његови радови о постанку и развоју брдских, црногорских и херцеговачких племена, објављени раније у разним часописима и зборницима радова са научних скупова, а затим и у овој књизи, свједоче да је Ђурђев на историографију гледао као на динамичну науку, увијек подложну превазилажењу на темељу нових сазнања. Они свједоче да је Ђурђев показивао и спремност да одступи од својих ранијих претпоставки ако се оне касније нијесу „баш у свему показале као тачне”. Управо ови одабрани радови, неки допуњени и кориговани, свједоче како је њихов аутор научно сазријевао и како је постепено, ишчитавањем не само новооткривених извора него и враћањем на раније коришћене текстове и удубљивањем у њихове исказе, поготово када би се „наљутио”, долазио до тачнијих научних сазнања, до прихватљивијих гледишта на историјске догађаје и процесе.

Б. Ђурђев је о прошлости Црне Горе, положају Старе Црне Горе под турском влашћу у XVI и XVII вијеку, развоју аутономије „и етнархије у земљи Црне Горе” у то вријеме” објавио више од 30 радова. Највише се, као што смо већ показали, бавио турском влашћу над Црном Гором у XVI и XVII вијеку и питањем развоја аутономије Црне Горе као области у границама Османског царства, али да би тај проблем цјеловито разјаснио није се могао ограничити - како сам каже - „на Стару Црну Гору која се тада простирала на истоку до Зете и Мораче”. Тако су из његовог ширег интересовања настали и његови научни прилози о постанку неких наших брдских племена. Из ових радова, првенствено заснованих на турским пописним дефтерима и другом изворном материјалу турске провенцијенције али и на основу дубровачких, млетачких и которских докумената, која нијесу „довољно проучена са становишта овог питања”, види се да Ђурђев основу зачетка племенске организације налази у катунској организацији која је у средњем вијеку у влашко-сточарској организацији била израженија од кнежинске организације. Турски пописни дефтери о брдским, сјеверноарбанашким и источнохерцеговачким племенима из 1477, 1485, 1496. и они из XVI вијека, говоре да су та племена -истиче Ђурђев - настала уједињењем катуна, односно да је катун „био оквир у коме је процес започео”. Из тога процеса „пресијецања” и преслијавања катуна

⁷⁹ Исто, 7-9.

и жупске организације, односно мијешањем и стапањем катуна и села настала је организација кнежина и племена. На основу података из турских дефтера, а користећи и резултате и мишљења Константина Јиречека, Милана Шуфлаја, Васе Чубриловића, Јована Ердџановића и других истраживача динарских племена, Ђурђев поставља тврдњу да су се брдска племена Кучи, Пипери и Бјелопавлићи и херцеговачка племена: Горња и Доња Морача, Ровца, Дробњаци, Бањани са Пивом и друга развила и оформила у другој половини XV вијека. Он је тачно запазио да се племе Братоножићи у XVI вијеку развило из једног од „села” одвајањем од Пипера у чијем је саставу било, истина, са нагласком да је тако пописано 1570. године. До истог закључка Ђурђев је дошао и у погледу формирања брдског племена Васојевића, које је такође у дефтеру Скадарског санцака из 1485. године уписано као село Рјечица, у нахији Пипери, али при првом читању није био запазио (док му нијесмо на то скренули пажњу) да је ријеч о посебној скупини - друштвеној заједници - за коју се на другом мјесту у истом дефтеру (за Рјечицу - касније Лијева Ријека - М. Д.) каже да има и други назив Васојевићи.⁸⁰ Из те скупине - села Рјечице - настало је временом најброније наше племе у динарској зони - Васојевићи.

Б. Ђурђев се, као што видимо, више деценија бавио изучавањем постанка и развика племена на простору данашње Црне Горе и у полемици са неким својим савременицима историчарима и нарочито етнологима (Петром Шобајићем, Шпиром Кулишићем и др.), на основу турске архивске грађе, настојао да допринесе рјешењу тог научног проблема. Један од посљедњих његових радова о нашим динарским племенима настао је поводом реферата Ш. Кулишића, *О потреби дијалектичког проучавања нашег динарског родовског друштва*, поднесеног на научном скупу *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница и културе народа и народности Југославије*, одржаном у организацији ЦАНУ у Титограду, 24. и 25. новембра 1978. године, а објављеног у Зборнику радова под насловом *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*.⁸¹

На истом научном скупу Б. Ђурђев је поднио реферат *Неки историјско-методолошки проблеми при употреби етнографског материјал у испитивању наших племена*, у којем је, као што сам наслов

⁸⁰ Миомир Дашић, *Феудални односи и етничка кретања у Горњем Полимљу у XVIII вијеку и првој половини XIX вијека*, ИЗ, XXXIII, (LIII), 1980/3, 9-10; Б. Ђурђев, *Постанак и развика брдских, црногорских и херцеговачких племена 179-180; Васојевићи од помена до 1860. године*, Београд, 1986, 153-164. - Посебно смо на Ђурђевљев превид у погледу убификације Рјечице (Лијева Ријека - М. Д.) и читања дефтера за Скадарски санцак из 1485. године, у коме за Рјечицу стоји да има и друго име Васојевић, указали у напомени на страни 158 наше књиге: *Васојевићи од помена до 1860. године*.

⁸¹ Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији ЦАНУ - Научни скупови, књ. 7, ОДН, књ. 3, Титоград, 1981, 51-70. - Поменути реферат Ш. Кулишића је под истим насловом објављен и у часопису Пракса 6/1978, 32-53.

казује, највише пажње посветио методолошкој проблематици коришћења писаних историјских извора и етнографског материјала, прије свега народног предања, у претресу проблема постанка и развика црногорских, брдских, херцеговачких и малисорских племена. Основна нит која се провлачи кроз овај текст јесте да податке из традиције о племенима, братствима, о катуну и територијализацији катунске организације, трагове о симбиози старобалканског и словенског становништва у раном средњем вијеку, терминологију племенског друштва и друге очуване преостатке треба што је могуће више доводити у везу са писаним историјским изворима, да би се, прије свега, временски утврдило на које се вријеме односе. „У таквом материјалу” - Ђурђев закључује - је потребно утврдити прави идентитет старог, издвајање његово из каснијих облика живота и чишћење његово од каснијих модификација, наслага у њему”.⁸²

Како је Кулишић у поменутом реферату подвргао критици међу осталим гледиштима и гледиште Б. Ђурђева о постанку наших племена, и сјеверноалбанских племена, Ђурђев му је одговорио у Историјским записима под насловом: *О постанку наших динарских племена, нешто о Малонишћима, а опширно о Пиперима - поводом реферата Шпира Кулишића*.⁸³ Ова расправа представља својеврсни резиме претходних истраживања Б. Ђурђева на ову тему. У оштром полемичком тону, својственом његовом темпераменту, Ђурђев одбацује критику Ш. Кулишића да је он, Ђурђев, у објашњењу постанка наших племена направио „апстрактно-схематску концепцију” која „не води рачуна ни о битним елементима који сачињавају неко друштво, а још мање о конкретним односима и формацијама у развиту динарског родовског друштва”.⁸⁴ Одговарајући на ове и друге Кулишићеве објекције (као, на примјер, шта представља катун „као бивша родовска организација и како је она *исекла села?*”), Ђурђев је употребио доста већ раније саопштених, прије свега турских извора у доказивању своје тезе о стратификацији катунске и сеоске организације засноване на терминима *катун* и *село*. Завршавајући ову опширну полемичку расправу, Ђурђев каже да се разјашњењу „постанка и опстанка наших и сјеверноалбанских племена мора ићи другим путем, него конкретним испитивањем”, односно комплексним ишчитавањем писаних историјских извора и упоређењем података из њих са подацима из народног предања. А тим путем не иде Ш. Кулишић. Питање постанка племена уопште, за Ђурђева је веома сложено, на многа питања не може се

⁸² Б. Ђурђев, *Неки историјско-методолошки проблеми при употреби етнографског материјала у испитивању наших племена*, у Зборнику: Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, 109-121.

⁸³ Историјски записи, XXXII (LII), 1979/3, 103-145. Рад је пет година касније прештампан у Ђурђевој књизи *Постанак и развика брдских, црногорских и херцеговачких племена*, 163-205.

⁸⁴ Ш. Кулишић, *О потреби дијалектичког проучавања нашег родовског друштва*, 59-60.

једноставно одговорити, неке појаве се не могу разјаснити, па и проблем настанка у начинима производње и „у односима међу људима, који из начина производње произилазе”, ако се при том разјашњењу не узму у обзир и спољни историјски услови и промјене које су у њима настале.⁸⁵

Сасвим на крају ове расправе Ђурђев допушта да није успио да овлада „свим појединостима процеса” настанка и развитка племена и да до детаља проучи оно што се тиче постанка племена и кнежина” и што се може проучити на основу извора којима располаже. Ђурђев је и у овој полемици критичан и према себи, па каже: „Не велим да је све разјашњено мојим прилозима, да ништа нема за дискусију”.⁸⁶ Али одбацује Кулишићеву критику да је наводно он, Ђурђев, направио „апстрактно - схематску концепцију” која „представља само разраду Шуфлајеве „механичке теорије” о објашњењу постанка динарских племена. При том, признаје да је Кулишић, без обзира што „у своме реферату говори о много чему што довољно не познаје”, поставио и важно питање: шта је братство и каква је његова улога „у нашем родовском систему у прошлости”. Зато је штета - закључује Ђурђев - што Кулишић тај проблем, који му је стручно ближи, није подробније разрадио у поменутом реферату.

IX

Бранислав Ђурђев се научно врло успјешно спорио са Шпиром Кулишићем и поводом његове књиге *О етногенези Црногораца*. О тој Кулишићевој књизи 19. јуна 1981. године у Титограду (сада Подгорици) је вођена расправа на тему: „Етногенеза Црногораца и марксистичко одређење нације”.⁸⁷ Наиме, Кулишић је у својој књизи (за неке је то књижица) поставио тезу да Црногорци етнички не припадају српском народу, да са Србима немају поготово никаквих заједничких коријена, па и одлика, да су они поријеклом Власи, односно етногенетски добрим дијелом Илири, који су се временом славизирали и формирали као посебан јужнословенски народ - нација. Та Кулишићева теза о несрпској основи Црногораца, више политички тенденциозна и у служби црногорског екстремног национализма, изазвала је многе и оправдане научне критике, али и неке недокументоване похвале. То је показала и поменута расправа о којој је учествовало 19 научних и јавних радника, међу којима и Б. Ђурђев. Он је говорио *О постанку црногорског народа*.⁸⁸

У својој ојени Кулишићевој књиге Ђурђев одбацује тезу о етничкој средњовјековној посебности Црногораца, који наводно нијесу никада били Срби, дио српског народа, већ да су се „сами исказивали као

⁸⁵ Б. Ђурђев, *О постанку наших динарских племена, нешто о Малонишћима, а опширно о Пиперима*, у књизи „Постанак и развитак...племена”, 204-205.

⁸⁶ Исто, 205.

⁸⁷ Исто, Др Шпиро Кулишић, *О етногенези Црногораца*, Титоград, 1980.

⁸⁸ Ауторизована излагања са те расправе објављена су у часопису Пракса бр. 4 (1981), 1-237.

Власи". Пружио је знатан број аргумената, изворних података, који недвосмислено говоре о неодрживости Кулишићеве тврдње да су Црногорци наводно као јужнословенски народ - нација формирани још у раном средњем вијеку, дакле, на несрпској етничкој основи. За Кулишићево схватање по коме се постанак црногорске „нације ставља у најстарије доба" Ђурђев каже да представља „чудновато оживљавање романтизма", научно је неприхватљиво јер не држи до историјских извора и историографских, лингвистичких, ентолошких и других научних резултата, занемарује живу традицију Црногораца који знају ко су и којем народу припадају. Ђурђев се и за разјашњење питања генезе, односно објашњења постанка црногорске нације, залаже за марксистички „природно-историјски приступ", па, разумије се, и за расправљање етногенезе Црногораца⁸⁹. По њему, а то је становиште и других сериозних научника, истраживање и доказивање етногенезе наших и других балканских народа је веома сложен проблем који није могуће једноставно ријешити, јер њихова етногенеза траје дуго, вјековима. То показује и историја српског народа чији дио чине и Црногорци. Кулишић покушава - каже Ђурђев - да питање етногенезе „ријешити на пречац", а то никако не може бити пут науке. Зато олако и проглашава Црногорце „Власима", а да би за њега, Кулишића, невоља била већа, појам Влаха, на примјер, има пејоративно значење обавезно за Србе! Али шта рећи ако се зна да се и „Хрвати у далматинском Загорју и негдје другдје називају Власима".⁹⁰

Критикујући Кулишићеву тезу о несрпском поријеку Црногораца као антиисторијску, Ђурђев упозорава да је на нашем простору, за разлику од неких европских земаља и народа, у XV вијеку дошло до велике покретљивости, преметачине и српског народа, усљед турских освајања испретурали су се друштвени слојеви, дошло је у неку руку до поновне „сеобе народа, која је то што се створило све испретурала тако да ништа од тога није остало". А управо то што је остало био је слој српског народа који је без сумње као народ био формиран у средњем вијеку. У нове слојеве Ђурђев убраја свакако влахе као социјалну категорију, као сточарски свијет, будући да је ова категорија већ много раније била славизирана односно србизирана, дакле, изгубила етничке одлике Влаха. Отуда ти нови друштвени слојеви живе „у остацима онога што је раније постојало", а то је у српском етносу. Све се то мора конкретно историјски посматрати и научно објаснити, што Кулишић не чини. Због тога је он дошао до неодрживог закључка „да су Црногорци Морлаци, а Морлаци нијесу само у Црној Гори, и он тим није доказао посебност Црногораца".⁹¹

⁸⁹ Б. Ђурђев, *О постанку црногорског народа*, Пракса 4 /1981 33-49. - Први дио овог рада чини приказ на књигу Шпира Кулишића „О етногенези Црногораца" који су објавили и Историјски записи, а који је на захтјев Редкације Праксе и овдје објављен. Други дио је Ђурђево излагање на самом скупу, (стр. 45-49).

⁹⁰ Исто, 42-43.

⁹¹ Исто, 49.

Б. Ђурђевић, дотичући се постанка црногорске нације, каже да никад није порицао њену посебност. Он као историчар изворно марксистичког погледа на историјски развој друштва прихватао је и марксистичко становиште о националном питању, постанку и развоју нације уопште. Црногорску нацију је сматрао историјски реалном категоријом и у томе се није разликовао од становишта идеологије Комунистичке партије Југославије односно Савеза комуниста, као владајуће снаге. У том свом ставу он се јасно одређује и као „политички историчар”, што је уистину био и у заступању и оцјенама и неких других појава савремене југословенске историје. Оно у чему се, међутим, разликовао не само од Ш. Кулишића него и од неких других писаца који су се дотicali питања постанка и развитка црногорске нације, јесте да је он изричито стајао на историјски тачном становишту, да је она, црногорска нација, формирана на матрици српског народа, и то у XX вијеку када и у Црној Гори „почиње да се развија буржоаско друштво” и да се успоставља тржишно уређење у црногорској држави, а што се наставља касније у старој Југославији. Он и процес повезивања српских етничких дјелова „који улазе у црногорску нацију” сагледава као конститутивни „фактор у њеном формирању”. При свему томе „треба историјски објаснити” како се онда десило да су Црногорци, за које Ш. Кулишић тврди да су „поријеклом Власи”, а то је чак једном у полемичкој љутњи први написао један познати старији српски историчар (И. Руварац - М. Д.), - каже Ђурђевић - „постали већи Срби од правих Срба”. И заиста Црногорци су себе сматрали већим Србима од „правих Срба” јер је, наглашава Ђурђевић, „српска традиција била ближа црногорским главарима са владиком на челу него србијанским марвеним трговцима и кнезовима на челу са вождом”. У прилог ове своје тврдње он наводи да никако није било случајно што је у XIX и почетком XX вијека „највеће црногорско војно одликовање било Медаља Обилића, а српско Карађорђева звезда”. Осим овог симбола било је и на Цетињу и у другим крајевима Црне Горе снажене симболике из српске традиције, српске средњовјековне државности. Али Ђурђевић разликује српство у Црној Гори од српства у Србији. „Стара српска традиција је дјеловала у успостављању једне и друге државе” - Црне Горе и Србије - „и нације, али историјска улога те традиције није иста у једној и другој земљи”.⁹² По Ђурђевићу, та српска традиција у Црној Гори је снажна, „изразито романтичарска”, а за српску у Србији не може да се каже да је „рационалистичка” већ можда више „постварена него црногорска”. Снажну српску традицију у Црној Гори богати још и „идеја о никад непокореној Црној Гори”. Највеће разлике су постојале, разумје се, у тржишним условима развитка Црне Горе и Србије, а не у етносу њихових народа.

Разлике које Ђурђевић уочава између српства у Црној Гори и српства у Србији нијесу произашле „само из племенског уређења са изразитим војно-демократским одликама него и из раније историјски одређене и

⁹² Исто, 38.

оствариване борбе за слободу и ослобођење прво под вођством црногорске етнархије, а затим под вођством црногорске државе”.⁹³ Под појмом владавине етнархије, који је он као термин унио у црногорску историографију, а који није баш довољно јасан, он, Ђурђев, подразумева период XVI-XVIII вијека, када у Старој Црној Гори јача аутономија под вођством цетињских митрополита. Међутим, поставља се питање колико је домета, до којих граница је допирала снага те етнархије да би могла да пресудно утиче на формирање индивидуалности Црногораца изван, рецимо, нахијске Црне Горе, односно до становништва Брда, Херцеговине, Старе Србије и Приморја - области које чине садашњу модерну црногорску државу. И не само то. Црногорско-зетска и приморска (цетињска) митрополија, истина, била је једина од водећих епархија Српске православне цркве још од њеног проглашења и признања за аутокефалну цркву (1219), и заиста вршила је снажан утицај на одржање свијести о српству у Црној Гори. Но, осим црногорске митрополије, чија се јурисдикција све до XVIII вијека није протезала истично од Мораче и сјевероисточно од ријеке Зете, на простору касније проширене црногорске државе (у њеним границама послје Берлинског конгреса (1878) и Балканског рата 1912) дјеловале су још три епископије - Рашко-захумска, Призренско-рашка и Бокешка. Њихово духовно дјеловање било је такође стално на линији јачања српске народносне свијести за одржање српства.

У таквим историјским условима било је природно - како је Ђурђев писао у својој студији *Улога цркве у старијој историји српског народа* - што се Црногорци „и не разликују много менталитетом од већине српског народа, а од оних дјелова српског народа са којима се границе не разликују се по менталитету никако”.⁹⁴ Природно-етничке особине, исти језик и друге заједничке одлике су такве да је тешко повући разлике између појединих јужнословенских народа, а нарочито оних „српскохрватског језика” - закључује Ђурђев. Но, то, по њему, никако није била препрека да се у модерној историји, у капиталистичким друштвеним односима и грађанској држави, отвори процес стварања и црногорске нације.

Дакле, без претходних етничких и историјских фактора - каже Ђурђев - „не би се црногорска нација могла створити за тако кратко вријеме што је постојала модерна црногорска држава”, а то је вријеме послје 1878. године. Разумије се, „због наслијеђених српских оквира у којима се процес одигравао, процес се није у својим спољним манифестацијама испољавао у својој суштини, али ће она касније испливати на површину у другим историјским условима”, послје уједињења југословенских народа, кад се „црногорски народ” сукобио са „српством”. Истина, ни у међуратном периоду, у Краљевини Југославији, црногорски народ се није сукобљавао „са менталитетом

⁹³ Исто, 38-39.

⁹⁴ Б. Ђурђев, *Улога цркве у старијој историји српског народа*, 19.

српског народа, већ са великосрпском политиком старе Југославије". Б. Ђурђевић, кад говори о условима настанка црногорске нације, не спомиње у којој мјери је утицала комунистичка идеологија, односно од коликог је било утицаја идејно и практично политичко дјеловање КПЈ прије и у револуцији (1941-1945) да се оформи црногорска нација. Он само констатује да су још у Краљевини Југославији почели пуцати „историјски настали српски оквири” и да формирање црногорске нације није „било ни једноставно нити лако”, јер се у том процесу нијесу „једнако држали ни сви црногорски друштвени слојеви, нити политичке групације, а ни појединци”.

Б. Ђурђевић истиче да неће поближе улазити у проблем настанка црногорске нације, јер каже да као историчар није довољно стручан да о њему расправља, а и због тога „што овдје није ријеч о развиту црногорске нације него о њеној генези”. Његова претензија у тој расправи сводила се на то „да разјасни Кулишићево став у проблему настанка црногорског народа”. У том смислу подвргао је критици Кулишићево изостављање из научног видокруга периода Немањића, као и промјене које су се десиле на Балкану турским освајањем и пропадањем наших средовјековних држава, када долази до промјена основа друштвених структура, и друштвених процеса, да се дешавају донекле и етничка преформирања народа, „не само у народ у области садашње Црне Горе него српски народ у цјелини”. Он посебно наглашава за генезу српског етноса у Црној Гори оживљавање, ранијим развиту потиснутих, закривених и преобличених патријархалних облика „живота и с њима повезане локалности у животу народа”, а то се једноставно не може објаснити, како чини Ш. Кулишић.

Оспоравајући Кулишићеву тврдњу о формирању црногорског народа на влашкој етничкој основи још у раном средњем вијеку, Б. Ђурђевић више пута истиче да је етногенеза веома сложен и дуготрајан процес и да се антиисторијским приступом никако не може објаснити, расвијетлити. Наиме, каже он, без објашњења „појма народа у феудалном смислу ми нећемо моћи изаћи на крај с проблемима које имамо пред собом”. Он је у овој расправи употребио и појам „нација у феудалном смислу”, што је једна од новина, не баш јасна, како то примјећује академик Димитрије Димо Вујовић.⁹⁵

Објашњавајући своју синтагму „нација у феудалном смислу” Ђурђевић узима за примјер српску феудалну државу и њену феудалну класу и друге друштвене слојеве који су имали и своје „етничке карактеристике”. У прилог тог свог мишљења он поставља питање: „Како се може рећи да Душаново царство није српско царство, бар у оном дијелу у коме влада српско право?” Ради илустрације шта подразумева под појмом „нације у феудалном смислу” позива се на примјере

⁹⁵ Димитрије Димо Вујовић, *О етногенези Црногораца и етничком одређењу нације*, Пракса 4/1981, 63-64.

постанка старих европских народа - нација, као француске нације, која је знатно старија од Француске буржоаске револуције која је отпочела 1789. године. По њему, ни кинеска нација се није јавила када и буржоаска класа, већ су њени коријени знатно дубљи и много старији. Јер, хански народ у Кини ствара и развија „још и те какву цивилизацију”, продира са својом културом и омеђава етничке, националне границе много раније него што је формирана грађанска класа у овој земљи.

Тврђа да је нација само капиталистичка категорија, а не и етничка, сасвим је једноставна и историјски непотпуна, јер занемарује претходне друштвено-економске, етничке, културне и друге факторе који чине оквир и садржај нације. У вези с овим проблемом сам Ђурђев каже: „Европске нације које су се у средњем вијеку развијале улазе у буржоаску епоху као већ формиране нације”. Ergo, из тога извлачи закључак да се и елементи црногорске нације „јављају у оквирима српским, што је суштина”, јер је црногорски народ вјековима био дио српског народа, формираног у средњем вијеку. То што зачеци црногорске нације настају у српским етничким оквирима, касније, у условима „када почиње да се успоставља тржишно уређење у Црној Гори”, и када долази до пуцања тих „српских оквира”, јесте оно „што треба да се назове дијалектиком” развоја, чему они који пишу и говоре о генези црногорске нације не прилазе изворно марксистички, „доследно дијалектички”. Ову расправу Ђурђев је завршио позивајући историчаре и друге научне раднике на дијалог и о генези црногорске нације и свим другим историјским проблемима, јер без дијалога тешко је „доћи и до научног резултата у друштвеним наукама”.

Задржали смо се нешто више на приказу, односно критици Б. Ђурђева Кулишићеве књиге *О етногенези Црногораца*, јер је Ђурђев одбацујући тезу Кулишића да су Црногорци несрпске етничке основе, показао да је Кулишић том тезом извршио глобалан историјски фалсификат. Ђурђев је чињеницама, аргументовано, показао и доказао како се може доћи до погрешних научних резултата када се неисторијски, с унапријед задатом схемом, исполитизирано приђе у објашњавању једног тако комплексног, веома сложеног научног проблема какав је етногенеза једног народа. Изнијели смо гледишта Б. Ђурђева о генези, настанку и развоју црногорске нације, која је, по њему, оформљена на оном ступњу друштвено-економског развоја када су почели да пуцају „српски оквири” (у „старој Југославији” до Другог свјетског рата) у којима се дуго, истина под специфичним, прије свега политичким и друштвеним условима развијао црногорски народ, без улажења у поближа разматрања и оцјене тих његових понегдје недоречених и противурјечних гледишта. Јер, то излази, бар за ову прилику, из оквира овог нашег осврта.

Х

Овим радом чинимо први покушај да прикажемо научни рад Бранислава Ђурђева на историји Црне Горе. Међутим, за један цјеловит приказ његовог научноистраживачког опуса и вредновање његових

историографских резултата биће потребно више и времена и студиозног проучавања, па и простора, него што смо га имали за ову прилику, да би се размотрило његово научно дјело цјеловито и свестрано. Јер, он је, као што је познато, неуморно радио и на проблемима из историје и осталих наших народа, самостално и у научноистраживачким тимовима, радио је на објављивању турских дефтера, кануна и канунама и за друге наше области између XV и почетка XIX вијека: Рашку област (Санџак), Сјеверну Србију, Херцеговину, Босну, Срем, Банат и друге крајеве. Али, резултат тих истраживања законских споменика, дефтера и друге турске грађе, документације из периода турске владавине, није само грађа. Из те грађе проистекли су многи прилози, студије, полемичке расправе и књиге. Овдје спомињемо само неколико најважнијих наслова из српске историје који су објављени у часописима и годишњацима: *О војницима. Са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука*,⁹⁶ *Прилог питању развитка и карактера турско-османског феудализма - тимарско спахијског караткера*,⁹⁷ *О утицају турске владавине на развитак наших народа*⁹⁸ и многи други. Значајно мјесто у нашој историографији имају и његове двије монографије: *Улога цркве у старијој историји српског народа*⁹⁹ и *Када и како су настали деспота Стефана закони за Ново Брдо*.¹⁰⁰ Уз ове радове из историје српског народа споменули смо и дванаест његових синтетичких поглавља у *Историји народа Југославије II*, као и знатан број концизних енциклопедијских чланака у Енциклопедији Југославије, Војној енциклопедији и Енциклопедији Ислама. Али ни споменутим текстовима се не исцрпљује писања Б. Ђурђева о историји српског народа, о чему свједочи библиографија његових радова.

* * *

*

Већ смо истакли да је Ђурђев значајне резултате остварио и у области методологије и теорије историјске науке. Он је, то треба нарочито истаћи, заслужан за разраду методологије истраживања и проучавања турске грађе, његови методолошки поступци и препоруке о томе како треба користити турске дефтере као специфичну врсту извора још дуго ће бити од користи млађим истраживачима-турко-лозима. Методолошка питања је расправљао са становишта критичке историографије у оквиру својих стечених знања и искустава, по чему је био, и остаје, један од водећих српских историчара тзв. „турског доба”. У методолошким расправама, а у тим расправама је био неуморан,

⁹⁶ ГЗМ, ДН, Нови Сад II 1947 (1948), 75-135.

⁹⁷ Годишњак ИД БиХ I/1949 (1949), 101-167.

⁹⁸ Годишњак ИД БиХ II/1950/1950, 19-82.

⁹⁹ Б. Ђурђев, *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Сарајево, 1964, 239.

¹⁰⁰ Б. Ђурђев, *Када и како су настали деспота Стефана закони за Ново Брдо*, Сарајево, 1987.

Ђурђев никада није заузимао неутралан став, већ се непоштедно обрачунавао са историчарима и другим писцима који су се олако залијетали у историографију, са својим закашњелим „романтичарским” гледањима на нашу прошлост, непоштедно је одбацивао догматска схватања у историјској науци. Критиком и покретањем методолошких проблема у својим расправама, што се опажа мање-више у већини његових радова, он је дао завидан допринос познавању историје уопште, посебно наше историје из времена вишевековне турске владавине. У том домену познавања српске прошлости он је више од три деценије заузимао једно од најистурепијих мјеста међу историчарима. То потврђују и његове методолошке рефлексије и опсервације и о општим темама и проблемима на које смо већ указивали.

Све казано свједочи да је Б. Ђурђев у нашој, не само црногорској већ у цјелини српској и јужнословенској историографији, оставио трајан билиг. Изврсно познавање струке, начин саопштавања новооткривених извора, стил излагања и оригиналност мисли то су чињенице које приказују овог историчара као осебујног писца. Сваки његов историографски рад, расправа, полемика, ма колико једила људе историјске струке и друге љубитеље историографског штива, поготову оне навикнуте на традиционално схватање историје, са знатжељом су дочекивани и читани. Наравно, хваљени и оспоравани. Било је у његовим јавним предавањима, у полемикама и расправама и даровитости, мноштва нових чињеница и искричавих запажања, а највише продорних мисли, оригиналних научних анализа, па и смјелих закључака.

Када је ријеч о радовима Б. Ђурђева о прошлости Црне Горе, а они су бројни и садржајно значајни, увијек богати новим подацима и критички осмишљени, за будућег историчара историје црногорске историографије биће изазовно да, осим њихове детаљне анализе и валоризације, укаже и на то: откуда и како се десило да су два историчара Сремца - Иларион Руварац и Бранислав Ђурђев - временски један од другог прилично удаљени, али по методу тумачења историјских извора и духу критичности традиционалних гледања на прошлост Црне Горе блиски - означили два преломна раздобља у црногорској историографској науци. Руварац је отпочео непоштедну критику - полемику, као расни представник критичке историографије, са историчарима романтичарске историографске школе - „романтичарима”, још крајем XIX вијека, а Ђурђев је ту полемику, рекли бисмо, окончао готово цијело стољеће касније. И један и други очигледно имају велике заслуге за помјерање историографске мисли у Црној Гори напријед.

Б. Ђурђев је, као истраживач прошлости Црне Горе из прва два вијека турске власти над њом, поставио своју стајну тачку толико високо да му на томе наука мора бити врло захвална. То што је у композицији излагања оставио много шта отвореним, недореченим, и што је новооткривеним чињеницама оспорио неке заблуде о

конкретним догађајима, оспорио поједине погрешне закључке из ранијих историографских дјела, унио повода и мотива за полемику, а такође и изричитих објашњења о разграничењу митске од историјске свијести - представља велики изазов за будуће историчаре, дакле, подстицајно је за унапређивање рада на историографији о Црној Гори и каснијих раздобља. Дакле, све у свему, његово дјело остаје трајно као отворен научни учинак, као научни резултат који ће се дограђивати и у који ће се уграђивати нови сазнајни напори. Та отвореност дјела Б. Ђурђева представља израз његове објективности, а објективност је била жеља свих великих историчара од првог писаног спомена појма „историја”.

И да завршимо: лична и историографска линија рада и става Бранислава Ђурђева није била једноставна. Напротив, као што смо већ забиљежили у претходним радовима, била је та линија изломљена, више кривуља него узлазна линија, линија на којој се урезају знаци и контраверзности, дакле линија врло сложене стваралачке личности овог историчара. Оно што се може у овом тренутку рећи, као прилог биографији и вредновању историографских резултата академика Ђурђева, јесте и ово: његова је заслуга вишестрана за развој историјске научне мисли у нас, нарочито за период турске владавине нашим земљама у прва три вијека. По томе ће његово дјело остати незаобилазно у историји црногорске, односно српске и јужно-словенске историјске науке и културе уопште.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА БРАНИСЛАВА ЂУРЂЕВА О ИСТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ

1. *Два дефтера црногорског санџака из времена Скендер-бега Црнојевића*. - Записи, год. XIII, књ. XXIV, св. 1 (1940), 26-29. Дефтери су из 1521. и 1523. године, а налазе се у Архиву Предсједништва владе у Истанбулу.

2. *Филуриџије у Црној Гори у времену Скендер-бега Црнојевића*. - Записи, год. XIII, књ. XXIV, св. 6 (децембар 1940), 332-337.

3. *Казне и глобе у Црној Гори Скендер-бега Црнојевића*. - Записи, год. XIV, књ. XXV, св. 2 (фебруар 1994), 93-96.

4. *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom*. - GZM NDH u BiH LII/1940. *Historija i etnografija* 1 (1941), 4-67. Са резимеом на њемачком језику.

5. *О војнуцима*. Са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука. ГЗМ, ДН, НС II/1947 (1947), 75-137. Са пописом скраћеница.

6. *О кнезовима под турском управом*. - *Историјски часопис* I, 1-2/1948 (1949), 132-166.

7. *Прилог питању развитка и карактера турско-османског*

феудализма - тимарско спахијског уређења. - Годишњак ИД БиХ I/1949 (1949), 101-167.

8. *Defteri za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića* (Résumé: Les defters (registres cadastraux) pour le sandjak de Montenegro du temps de Skender-bey Crnojević). - POF I (1950), 7-22; II/1951 (1952), 39-56; III-IV 1952-53 с 1953), 349-402.

9. *Канун-нама за Босански, Херцеговачки и Зворнички санџак из 1539. године*. - ИП зборник II, 3-4 (1950), 227-240.

10. *О утицају турске владавине на развитак наших народа*. - Годишњак, ИД БиХ II/1950 (1950), 19-82.

11. *Основни проблем српске историје у периоду турске власти над нашим народима* (Résumé: Les problemes fondamentaux de l'histoire Serbe dans la période de la domination Turque dans nos pays). - Историјски гласник 3-4 (1950), 107-118. Реферат на првом савјетовању историчара Србије одржаном 14-16 маја 1950. године у Београду.

12. *О одласку црногорског владике Пахомија у Цариград у другој половини XVI века* (Résumé: un voyage de l'evêque monténégrin „Pahomije” a Constantinople dans la seconde moitié du XVI siècle). - Историјски часопис II/1949-1950 (1951), 135-143.

13. *Дискусија о Историји народа Југославије, прва књига*. - Нова мисао I, 11 (новембар 1953), 764-765. Дискусија организована 17. X 1953 године у Дебатном клубу часописа *Нова мисао* у Београду.

14. *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*. Прилог једном нерешеном питању из наше прошлости. - Свјетлост, Сарајево 1953, 136. (Рец): Историски записи VII, X, 1 (1954), 256-282 (Гл. Елезовић); Историски записи VII, X, 2 (1954), 639-649 (Ј. Јовановић); Историски записи XII, XV, 2 (1959), 509-547 (Б. Недељковић); Historijski zbornik VIII, 1-4, (1955), 217-219 (В. Сућевић).

15. *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*. (Попис Хота, Куча, Пипера и Климената из 1497. године) (Zusammenfassung: Beiträge zur Geschichte Montenegros, der Brda und Malisorenstämme). - Радови НД БиХ II, ОИФН I (1954), 165-220.

16. *Одговор Глиши Елезовићу*. - Годишњак ИД БиХ VI/1954 1954, 324-326.

17. *Одговор Гл. Елезовићу на приказ књиге: Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, објављен у часопису Историски записи VII, X, 1 (1954), 256-282.

18. *Ситни прилози из историје Црне Горе у XVI и XVII веку* (Zusammenfassung: Kleine Beiträge zur geschichte Montenegros im XVI und XVII. Jh.), - Годишњак ИД БиХ VI/1954 (1954), 55-62, VII/1955 (1955), 17-36; VIII/1956 (1956), 69-85.

19. *Два прилога историји Црне Горе*. (Неке критичке примедбе поводом књиге Гл. Станојевића „Црна Гора у доба владике Данила”). - Историски гласник 3-4 (1956), 36-54.

20. *Канун-нама за Босански, Херцеговачки и Зворнички санџак из 1539. године.* - ККН (1957), 48-58.
21. *Одредбе о неким брдским и малисорским племенима из 1497. године.* - ККН (1957), 153-155.
22. *Црногорске канун-наме из дефтера из 1523. године.* - ККН (1957), 156-168.
23. *Канун-нама за Црну Гору из дефтера од 1529-1536.* - ККН (1957), 169-172.
24. *Канун-нама за Црну Гору из Дукађинског дефтера из 1570. године.* - ККН, (1957), 173-177.
25. *Gradovi pod turskom vlašću do početka XIX st.* - Enciklopedija Jugoslavije 3 (1958), 544-547.
26. *Osmansko feudalno uređenje (timarski sistem) u jugoslavenskim zemljama.* - Enciklopedija Jugoslavije 3 (1958), 312-315.
27. *Српска црква под турском влашћу до 1557. године.* - Историски (хисторијски) преглед IV, 1 (1958), 20-28.
28. *О неким проблемима историје Црне Горе у XVI и XVII веку (Осврт на критику мојих радова).* - Историски записи XII, XVI, 3-4 (1959), 193-218. Одговор на радове: Гл. Станојевић, Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку, Историски записи XII, XV, 2 (1959), 325-417.; Б. Петковић, Прилог питању турске власти над Црном Гором у XVII веку, Историски записи XII, XV, 2 (1959), 419-465; Б. Недељковић, Статус Црне Горе у XVI и XVII веку, Историски записи XII, XV, 2 (1959), 509-547.
29. *Реч-две о турској власти у Црној Гори у XVI и XVII веку.* Поводом написа Вукашина Радоњића. - Историски (хисторијски) преглед V, 1 (1959), 53-59. Оцјену књиге Ђ. Ђурђева: Турска власт у Ц.Г... В. Радоњић је објавио у Историском прегледу 2 (1959), 141-142.
30. *Положај и улога српске цркве под турском влашћу у XV и XVI стољећу.* - ХНЈ II (IV. погл.), 102-113.
31. *Црна Гора.* - ХМЈ II (VI погл.), 159-174.
32. *Аутономија Црне Горе под турском влашћу (XVII стољеће).* - ХНЈ II (XIX погл.), 544-554.
33. *Улога српске цркве у XVII стољећу.* ХНЈ II (XXI погл.), 567-573.
34. *Пећка патријаришија у сукобу с Турском државом и њено укидање (1766).* - ХНЈ II (L погл. б), 1352-1357.
35. *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена.* - Историски записи год. XIII, књ. XVII, св. 1 (1960), 3-20.
36. *Основна историско-етничка питања о развоју југословенских народа до образовања нација.* Поводом објављивања друге књиге Историје народа Југославије. - Преглед год. XII, књ. 2, бр. 7,8 (јули-август 1960), 1-13.

37. *Одговор на „критику“*. - Годишњак ДИ БиХ XI/1960 (1961), 297-312. Одговор Гл. Станојевићу на приказ друге књиге Историје народа Југославије, објављен у Историјском гласнику 1-2 (1960).

38. *Depedögen* - Подгорица. - Историјски записи год. XV, књ. XIX, св. 1 (1962), 59-62.

39. *Esej o istorijskim izvorima* (Поводом књиге В. Grafenauera „Struktura in tehnika zgodovinske vede“) (Zusammenfassung: Essay über Geschichtsquellen). - Годишњак ДИ БиХ XII/1961 (1962), 7-48 + 1 табела.

40. /Sa M. Vasićem/: *Jugoslavenske zemlje pod turskom vlašću (do kraja XVIII stoljeća)*, Izabrani izvori. Priredili dr B. Đurđev i M. Vasić. - Školska knjiga, Zagreb 1962, 221 + 10 str. priloga. = Kolo: Na izvorima istorije 15.

41. *О Црногорском збору у првој половини XVII века* (Le „zbor“ monténégrin dans la première moitié du XVII^e siècle). - Годишњак ДИ БиХ XIII/1962 (1963), 341-374.

42. *Територијализација катунске организације до краја XV века* (Zusammenfassung: Territorialisierung der Organisation der Katuni bis zum Ende des XV. Jahrhundert). Посебна издања НД БиХ II, ОИФН I (1963) 143-169 и дискусија на стр. 169. Реферат на Симпозијуму о средњовјековном катуно одржаном у Сарајеву 1961. године.

43. *„Црквоне баштине“ и „властели черногорски“ у два црногорска документа из XVII века* (Zusammenfassung: „Domänen der Kirche“ und „Edelleute von Montenegro“ in zwei montenegrinischen Dokumenten aus dem XVII. Jahrhundert). ЈИЧ III, 2 (1964), 15-36.

44. *Неколико речи о чињеницама* (Одговор Г. Станојевићу) (Quelques mots sur les faits). - Годишњак ДИ БиХ XIV/1963 (1964), 269-274.

45. *Улога цркве у старијој историји српског народа*. - Свјетлост, Сарајево 1964, 239. = Библиотека Друштво и религија. /Рец./: Преглед год. XVII, књ. 1, бр. 7-8 (1965), 132-135 (Н. Милутиновић); Годишњак ДИ БиХ XIV/1963 (1964), 293-295 (С. Ђуровић).

46. *Postanak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*. - Zgodovinski iasopis XIX-XX/1965-1966 (1966), 187-195 (Spomenica F. Zwittera) Реферат на IV конгресу историчара Југославије који је одржан од 16-18. XI 1965. године у Сарајеву.

47. *Прилози проучавању турских извора за историју Црне Горе крајем XV и у XVI веку* (Beiträge zur Erforschung türkischer Quellen für die eschichte der Crna Gora /Montenegros/ am Ende des 15. und am 16. Jahrhundert). - Годишњак ДИ БиХ XV/1964 (1966), 181-195.

48. *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића*. Прва свеска. (Résumé: Deux defters du Montenegro de l'époque de Iskenderbey Crnojević) . - Посебна издања АНУ БиХ IX/1, ОДН 2/1, Сарајево, 1968, 73-110.

49. *Однос између Охридске архиепископије и српске цркве од пада Смедерева (1459) до обнављања Пећке патријаршије (1557)* (Zusammenfassung: Das Verhältnis zwischen dem Erzbistum von Ohrid und der

serbischen Kirsche nach dem Fall von Smederevo (1459) bis der Wiederherstellung des Patriarchats von Peć (1557). - Radovi ANU BiH XXXVIII, ODN 13 (1970), 185-209.

Реферат на V конгресу историчара Југославије, одржаном у Охриду 1969. године.

50. *O granicama između Hercegovine i Crne Gore 1477. i 1481. godine* (Zusammenfassung: Über die Grenze zwischen Montenegro und Herzegovina in Jahren 1477. und 1481). - Radovi FF VI/1970-1971 (1971), 321-332.

51. /Са Л. Хациосмановић/: *Подаци о Дробњацима у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године* (Données historiques sur Drobnyak dans le Defter du Sandjak herzegovien de 1477). - Историјски записи год. XXV, књ. XXIX, св. 1-2 (1972), 149-159.

Наслов на француском језику узет из садржаја.

52. *Зашто престаје развитак српског штампарства у другој половини XVI стољећа* (Résumé: Pourquoi le développement de la typographie Serbe fut interrompu dans la deuxième moitié du XVI^e siècle). - Зборник радова посвећен С. Назечићу, Филозофски факултет, Сарајево 1972, 397-404.

53. *Sa Lamijom Hadžiosmanović: Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića, druga sveska* (Deux defters du Montenegro de l'époque de Iskender-bey Crnojević). - Posebna izdanja ANU BiH IX/2, ODN 2/2, Sarajevo, 1973, 198.

Са поговором, библиографијом, рјечником термина и регистром важнијих имена и занимања.

54. /Rec./: *Oblast Brankovića - Opširni katastarski popis iz 1455. godine* - priredili: Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević - Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus tertius, Serija II, Defteri knj. 2, Sarajevo 1972, sv. 1 (XXIII, 378 + 1 karta) i sv. 2 (XIV, 237 + 1 karta). - Godišnjak DI BiH XIX/1970-1971 (1973), 293-299.

55. *Црногорске спахије* (Résumé: Les spahis au Monténégro). - Гласник ЦАНУ ОДН 2, (1977), 38, Гласник ЦАНУ, ОДН, 3, (1981), 7-30.

56. *О постанку наших динарских племена, нешто о Малонишћима, а опширно о Пиперима - поводом реферата Ш. Кулишића*. - Историјски записи, Титоград, 1979. год. XXXII (LII), књј. XL, св. 3, 103-145. Штампано и као посебан отисак..

57. *Црногорске спахије* (Други дио), Гласник ОДН 3/1981, 7-30.

58. *О постанку црногорског народа*, Пракса 4 (1981), 33-49.

59. *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, Одабрани радови (ЦАНУ), Титоград, 1984, 205.

Miomir Dašić

CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN BRANISLAV ĐURĐEV TO THE HISTORIOGRAPHY OF MONTENEGRO

Summary

This study deals with the life and scientific work of Branislav Đurđev, Ph. D. (1908-1993), who was a corresponding member of Montenegrin Academy of Science and Arts, of the Academy of Science and Arts of ex Socialistic Republic of Bosnia and Herzegovina, a full member of Vojvodina's (Serbian) Academy of Science and who, in the end, retired as a full professor.

The first two chapters give the curriculum vitae and a working biography of B. Đurđev, his education, political activity, scientific development and achievements, educational-pedagogical activity and the steps he made toward becoming one of the leading historians-Turkologists in the Southslavic contemporary historiography.

The third chapter gives synthetic analysis of Đurđev's numerous works - studies, articles, papers and other supplements - from the field of theory of historical science and methodology, by which he earned prominence as a historian. In chapters (IV-XVIII), there are analysed and evaluated B. Đurđev's historiographical works about the history of Montenegro from the end of the 15th to 18th century - so called "the Turkish period". It is shown here, that he greatly contributed to the scientific historiography of Montenegro, by producing the proof that even this Serbian country fell under the Turkish rule by the end of the 15th century, he also proved that this rule had its specific features - it was founded on "filurgian" status of Montenegrins, who were mostly elder population, and which was the fact that enabled the foundation of one quite wide autonomous position where clan organisation and the activity of the Montenegrin-coastal diocese (Cetinje), which was one of the most significant role - both spiritual and political and political one. According to the data found in the Decision of Montenegrin Sanjak from the time of Skender-beg Crnojević, the period from 1521 and 1523, and from some other Turkish registers which contain data about the Ancient Montenegro, from the registers of mountaneous and Bosnian clans of the 16th century, which Đurđev discovered in Constantinople archives, from some other Turkish documents from the 17th century and Venetian provenence of that time, he proved the existence of Turkish rule in the Ancient Montenegro. During the course of B. Đurđev's scientific activity of fifty years, according to bibliography of his works - more than sixty works, he worked with problems and characteristics of Turkish rule in Montenegro. He had been trying to prove and he finally proved that Turkish rule existed in the Ancient Montenegro ever since 1496, when Đurađ Crnojević, with some of his lords, was forced to leave his residence - Cetinje, and to find shelter "across the sea" - among Venitians. The Turkish in Montenegro of that time was relatively more flexible than that one in

other occupied Serbian countries, but even there were domestic landowners, who were incumbents of the Turkish rule, the islamization was being performed, and domestic rulers as incumbents of Turkish authority enjoyed particular privileges etc. According to all these, the existence of such institutions within Turkish - feudal system prove conclusively the existence of the Turkish rule in Montenegro.

In his other works where he dealt with the history of Serbian people and of other South-slavic nations of so called "Turkish period", B. Đurđev studied also some problems from Montenegrin history. Having at his disposal original Turkish documentation, he contributed significantly to the solution of problems concerning formation and development of Montenegrin and Herzegovina's clans and their social, political, military and other roles in preserving the identity of Serbian people. He presented data about northern Albanian clans (Hots, Gruds, Climents, Krasnićis etc.) and their relations with clans from mountains (Kučs, Pipers, Vasojevićs etc.) His studies, papers and discussions about clan-society, contributed significantly to our knowledge about this historical phenomenon. In this article about scientific work of B. Đurđev, presented is the standpoint that this historian had about ethnogenesis of Montenegrin people, argumentatively refuted, as a non-scientific, the theory of Špiro Kulišić that Montenegrins are ethnically the Vlachs - of non-Serbian origin. In that discussion Đurđev conclusively proved that Montenegrins are Serbs and that Montenegrin nation was established in the 20th century from a wing of Serbian nation.

Perfect knowledge of historian profession, of Turkish original documentation, the way of presentation of newly discovered sources, style of presentation, penetrating power and originality of thoughts, gave B. Đurđev the quality of distinctive historian. His historiographical works, specially those about Montenegrin past from the period of Turkish rule, provoked polemics and inspired discussions, which led to advancement of the science of history of our country and out of it. He was a historian who was most disputed, but also most praised from the middle and up to the ninth decade of this century. He deserved credit for putting an end on the long period of critics of romanticist tradition in historiography of Montenegro and for significantly contributing to the advancement of historiographic thought by widening knowledges of historic horizons of history of Serbian people, who had for several centuries been under the rule of the Turkish empire. By this, his historiographic work will stay indispensable in the history of historiography of Montenegro in Serbian historiography and in its culture in general.